

David S. Yaffe

Den marxistiska teorin om kriser, kapital och staten¹

Ur Yaffe, D. S. och Gogoy, Mario, *Kristeori och statsutgifter*, Röda Bokförlaget, 1976.

[Engelskt original: *The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State* (1972)]

Innehåll

Den marxistiska teorin om kriser, kapital och staten	1
1. Marxismens politiska ekonomi	2
2. Kapitalackumulationens allmänna lag och kristeorin	7
3. Felaktiga versioner av kristeorin	17
4. Staten och kristeorin.....	24
Litteraturförteckning:	33

”Uppgivet av den materialistiska grundvalen leder obevekligen från revolutionär socialism till reformism” (Grossman 1970, s. 74).

Marxister har alltid med iver försvarat sig mot angreppet, att de omfattar en ”grov” deterministisk historieteori. Olyckligtvis har deras enträgna protester alltför ofta lett till ett avvisande av själva den marxistiska teorins ”materialistiska” grundval. Att kapitalismen, om än störd av två världskrig, visat sin förmåga att överleva och expandera, har gjort det allt svårare att acceptera en teori som visar detta ”produktionssätts” historiskt begränsade karaktär. Diskussionen har därför sedan 30-talet varit till skada för den ”helhetliga” förståelsen av Marx’ verk.

Västfilosofer och västsociologer har försökt omtolka Marx, genom att betona den unge Marx’ ”humanistiska” skrifter och ställa dem mot de senare skrifternas ”vetenskaplighet”. Frankfurterskolans filosofi och sociologi representerar den kanske tidigaste versionen av denna ”humanism”. I den kritiska teorin utvecklas de mänskliga relationernas förvrängning under kapitalismen och kontrasteras mot ett mer rationellt organiserat samhälles ”möjlighet”. Det ”möjliga” eller ”potentiella” ställs mot det ”nutida” och begreppet ”upplysning” antas förbinda dessa två med varandra. Medan det nya samhällets ”nödvändighet” för Marx visas av det gamla samhällets motsägelsefulla utveckling, finns det ingen sådan ”nödvändighet” för de kritiska teoretikerna. Denna utveckling har ett sidospår i ”marxistisk” ekonomi. Paul Barans användning av begreppen ”potentiellt” och ”faktiskt” ekonomiskt överskott på de underutvecklade länderna, och ”slöseriet” med det påstått rikliga överskottet, som det beskrivs av Baran och Sweezy i ”Monopolkapitalet”, utgår från liknande ”kritiska” begrepp.

Vad alla de ovan nämnda ståndpunkterna har gemensamt är tillbakavisandet av ”det kapitalistiska samhällets allmänna rörelselagar”, såsom de är utvecklade av Marx i Kapitalet, ed avseende på ”sen”-kapitalismen. Den kapitalistiska produktionens motsägelser finner dessa teoretiker inte i produktionsprocessen, utan i de ideologiska, teknologiska och politiska sfärerna, såvida de inte bringats under fullständig kontroll.

¹ I denna artikel utvecklas och klargörs de argument som återfinns i en tidigare opublicerad uppsats, *State Expenditure and the Marxian Theory of Crisis*, skriven (augusti 1971) tillsammans med Rudi Schmiede. Med hans tillåtelse har jag direkt använt en del av materialet i denna uppsats. Det har varit till stor hjälp att diskutera med Robin Murray, Stephen Parker och andra medlemmar av Conference of Socialist Economists i Brighton. Jag är också skyldig Roy Tearse tack för hans kommentarer till den tidigare uppsatsen och i synnerhet för att han gett mig tillåtelse att använda en del av materialet från vårt gemensamma arbete om värde och pris i det marxiska systemet, som vi hoppas att kunna publicera vid en senare tidpunkt.

Många av de akademiska marxistiska ekonomerna har under denna period varit mer upptagna av att visa hur mycket av Keynes som var eller inte var förutsagt av Marx, än av att undersöka statsinterventionens gränser och motsägelsefyllda natur i kapitalistiska ekonomier.² Perioden av ”stabilitet” sedan andra världskriget och keynesianismens härav följande ”ideologiska” grepp har säkert bidragit till denna situation, men med den senaste tidens ökade instabilitet och växande arbetslöshet i västekonomierna börjar nya förklaringar sökas. De socialdemokratiska regeringarnas misslyckande med att på allvar förändra arbetarklassens livsvillkor, och – i England – det regerande arbetarpartiets fullständiga underordnande under det internationella kapitalets intressen, har sedan mitten av 60-talet satt ytterligare fart på dessa tendenser.

Om det kapitalistiska produktionssättet – med eller utan statsintervention – kan säkra en fortgående expansion och full sysselsättning, så faller det viktigaste objektiva argumentet för en revolutionär socialistisk teori. Det kommer att vara denna artikels syfte att visa, att ”värdeanalysen” av kapitalismen, som den utvecklades av Marx, fortfarande måste vara utgångspunkten för en analys av den samtida kapitalismen. På grundval av en sådan analys kommer det att påvisas, att statsintervention i ekonomin långt ifrån löser den kapitalistiska produktionens centrala motsägelser, utan bara ger dem nya uttryck. Stagnation och inflation, som de två centrala kännetecknen för de kapitalistiska ekonomierna idag, pekar på den kapitalistiska produktionens gränser och krisfyllda natur.

Denna artikel är indelad i två huvudavsnitt. Det första avsnittet innehåller en analys av Marx’ kristeori. Det försöker svara denna teoris olika kritiker och speciellt undersöka två felaktiga versioner av teorin: underkonsumtions- och disproportionalitetsteorin. Det andra avsnittet påbörjar en analys av statsinterventionens roll i ekonomin och försöker påvisa de begränsningar för den kapitalistiska statens ingrepp, som antyds i den tidigare analysen av kristeorin.

1. Marxismens politiska ekonomi

(a) Kapitalistisk produktion

Vad som skiljer Marx från hans klassiska föregångare är, att han aldrig tappar det faktum ur sikte, att den ”värdeskapande” processen, som är det centrala i kapitalistisk produktion, bara är en historisk form för samhällets materiella produktions- och reproduktionsprocess. Vid kapitalproduktion blir arbetsprocessen en ”värdeproducerande process” och de sociala relationerna förvandlas till ekonomiska kategorier. *Kapitalistisk* produktion är inte inriktad på konsumtionsbehov, det vill säga produktion av bruksvärden, utan på profitproduktion, det vill säga produktion av bytesvärden. Det är varans dubbelkaraktär under kapitalistiska som produktionsförhållanden, det vill säga dess karaktär av både *bruksvärde* och *bytesvärde*, som utgör det kapitalistiska systemets mest allmänna motsägelse. Detta kan uttryckas på ett annat sätt: Medan arbetsprocessen bara begränsas av de tillgängliga naturresurserna, av den historiska utvecklingsnivån hos arbetets samhälleliga produktivitet och av mängden arbetskraft i samhället, så har arbetsprocessen som en ”värdeproducerande” process mycket snävare gränser. Under kapitalistisk produktion gäller, att naturresurser utnyttjas, arbetets samhälleliga produktivitet utvecklas och arbetskraften endast sysselsätts, om det tjänar kapitalets värdet förmering, det vill säga reproduktion av de existerande kapitalvärdena och skapandet av

² Ett av de viktigaste undantagen har varit Matticks arbete (1975), som har haft en avgörande betydelse för att utveckla den tolkning av kristeorin som ges i denna uppsats. Mer allmänt följer denna uppsats samma tradition inom den politiska ekonomin som tydligt påverkat Mattick. Roman Rosdolsky och Henryk Grossman är av särskild betydelse, men dessvärre har inte några av deras arbeten översatts till engelska. (Första bandet i en svensk utgåva av Rosdolsky: *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'* utkommer på Röda Bokförlaget våren 1976).

ytterligare värde, mervärde. Kapitalistisk produktion är därför produktion av varor med syfte att frambringa mervärde som ytterligare bytesvärde.

Akkumulation är den fortlöpande processen av kapitalets värdetörelse. Akkumulationen är kapitalets reproduktion i en ständigt utvidgat skala (Marx, 1970, s. 514/MEW 23, s. 612). Akkumulationen är nödvändigtvis också en utvidgad reproduktion av de kapitalistiska sociala relationerna: ”flera kapitalister eller större kapitalister på ena sidan, flera lönearbetare på den andra” (Marx, 1970, s. 541 och 508/MEW 23, s. 642 och 609). Så länge kapitalistiska produktionsförhållanden består, så länge en klass äger produktionsmedlen som kapital och en annan måste sälja sin arbetskraft för att leva, så länge kommer produktionen att vara underkastad kapitalakkumulationen.

Innan en analys av själva ackumulationsprocessen är möjlig är det nödvändigt att säga något om Marx’ metod och i synnerhet om begreppen ”kapital i allmänhet”(Kapital im allgemeinen) och ”de många kapitalen” (vielen Kapitale) eller kapitalet i dess ”verkliga” form – konkurrensen.

(b) ”Kapital i allmänhet” och de ”många kapitalen”

Det är den särskilda form som sociala relationer antar under kapitalistisk produktion – deras fetischform som gör det än nödvändigare för den politiska ekonomin att starta med enkla (abstrakta) begrepp och via en process av alltfler konkretiseringar röra sig fram mot en förståelse av den konkreta verkligheten (Marx,1971a/1953,s.30/21ff). I själva verket är ”metoden att stiga från det abstrakta till det konkreta tänkandets sätt att tillägna sig det konkreta, att reproducera det som något andligt konkret.” (Marx,1971a,s. 31/1953, s. 22). Felet med vad Marx kallade ”vulgärekonomin” är, att denna stannar vid de ”ekonomiska relationernas ytliga och förfrämligade framträdelseform” (Marx, 1973, s. 734/MEW 25,s. 825). Därigenom blir ”vulgärekonomin” i förhållande till de givna sociala relationerna, och genom att behandla dessa som ”eviga” misslyckas ”vulgärekonomerna” med att förstå de sociala relationernas motsägelsefulla karaktär.

”Men all vetenskap skulle vara överflödig om tingens framträdelseform och väsen direkt föll samman” (Marx, 1973, s. 724/MEW 25, s. 825), och det är just detta som visar att värdeanalysen är en oundgänglig del av hela Marx arbete.

Marx börjar denna analys i första bandet av Kapitalet med att undersöka varu-bytet. Från detta härleder han att *värde* eller förbrukning av abstrakt mänskligt arbete ligger till grund för varu-bytet, oberoende av varornas bruksvärden. ‘Därefter rör han sig fram mot den enda form i vilken varornas värden kan uttryckas, det vill säga bytesvärdet. Efter att ha härlett värdets penningform fortsätter han med att analysera värdets kapitalform. Det var undersökningen av kapitalet, värde som frambringar mervärde (processerande värde) (Marx, 1970, s. 131/MEW 23, s. 165), vilket förutsätter ett bestämt historiskt förhållande, lönarbetet (arbetskraften som vara), som upptog största delen av Marx ansträngningar och verk.

För att utveckla kapitalbegreppet var det först och främst nödvändigt att abstrahera från ”de många kapitalen”, kapitalens inverkan på varandra genom konkurrensen. Konkurrensen skulle analyseras först efter att det som är gemensamt för ”de många kapitalen” som kapital betraktats. (Marx, 1953, s.416).³ I Grundrisse uttrycks detta mycket klart:

”Som vi här betraktat kapitalet ... är det kapitalet i allmänhet. Värde, pengar, cirkulation, priser och så vidare är förutsättningar liksom arbetet och så vidare. Men vi sysselsätter oss varken med någon särskild form av kapital eller med det enskilda kapitalet till skillnad från andra enskilda kapital, etc. Vi betraktar kapitalets tillkomstprocess. Denna dialektiska tillkomstprocess är bara det ideella

³ En stor del av denna analys följer Rosdolskys argument (1969, s. 61).

uttrycket för den verkliga rörelse vari kapitalet skapas. De senare relationerna skall betraktas som en utveckling från denna kärna” (Marx, 1971a, s. 106/1953, s. 217).

Härav följer att kapitalets allmänna begrepp i embryonal form (Keimform) innehåller kapitalets senare form. Detta betyder inte bara kapitalets ”civiliserande”, dynamiska tendenser, utan också de latenta motsägelser som driver kapitalet utöver dess egna gränser. (Marx, 1953, s. 317 och 237. Även Rosdolsky, 1969, s. 70).

Ibland hänvisar Marx till ”kapitalet i allmänhet” som ”hela samhällets” (eller nationens) ”kapital”, eller som en klass” ekonomiska grundval i motsats till en annan klass’ (Marx, 1953, s. 252 och 735). ”Kapitalet i allmänhet” är inte bara en abstraktion eller en godtycklig sådan, utan en abstraktion som måste förstås som kapitalets *differentia specifica* till skillnad från alla andra former av rikedom (Marx, 1971a, s. 131/1953, s. 353). Om vi skall förstå kapitalförhållandets grundläggande förutsättning – förhållandet mellan kapital och arbete och mervärdets roll som den kapitalistiska produktionens drivkraft – så måste vi börja vår analys med ”kapitalet i allmänhet”, ostörda av hänsynstaganden till ”de många kapitalen” och kapitalens inbördes påverkan.

En vetenskaplig analys av konkurrensen är inte möjlig innan vi har en förståelse av ”kapitalet i allmänhet”, det vill säga av ”kapitalets inre natur” (Marx, 1970, s. 275/MEW 23, s. 286). Konkurrensen är den ”väsentliga drivkraften i den borgerliga ekonomin”, men trots det skapar eller etablerar den inte denna ekonomis lagar, utan låter dem blott realiseras (”låter dem uppenbaras, men skapar dem inte”) (Marx, 1953, s. 450). Kapitalistisk produktion existerar i sin mest ”adekvata” form i den mån som fri konkurrens utvecklas. Inte desto mindre tar kapitalet, så snart det känner sig hotat ”sin tillflykt till former”, vilka tycks fullända dess herravälde som kapital, ”därigenom att de tämjer den fria konkurrensen” (Marx, 1971a, s. 183/1953, s. 44-45). Marx anger här ett klart sammanhang för förståelsen av kapitalismen i dess ”senaste” stadium. Det är just kapitalets egen karaktär och *bevarandet av dess herravälde som kapital*, som är det centrala för förståelsen av kapitalismen i dess ”monopolistiska” stadium. Det har inte upphört att vara kapital i kraft av ”banden på den fria konkurrensen”. Däremot är det just ”kapitalets herravälde” som gör ”banden på den fria konkurrensen” nödvändiga.⁴

Det följer därför härav, att analysen av ”kapitalet i allmänhet” fortfarande är utgångspunkten för varje analys av samtidens kapitalism. Värdeanalysen i Kapitalets första band bevarar sin giltighet; och även om ”värdelagen modifierats” är den inte desto mindre grunden för varje seriöst betraktande av modern kapitalism.” ”Modifikationerna”, och dessa innefattar den kapitalistiska statens interventioner, är inom vissa gränser styrda av hänsyn till bevarandet av ”kapitalets herravälde”, och således är den moderna kapitalismen, likaväl som kapitalismen på Marx’ tid, föremål för värdeanalys. Baran och Sweezy har därför fel, då de påstår, att ”den marxiska analysen av kapitalismen vilar ytterst på antagandet om en konkurrens ekonomi” (Baran/Sweezy, 1970, s. 9). Den vilar på en analys av ”kapitalet i allmänhet”, ostörd av hänsynstaganden till konkurrensen, och utgår från de värderelationer som undersöks i Kapitalets första band. Så länge kapitalet och därmed kapitalistiska produktionsförhållanden består är värdeanalysen avgörande, oberoende av om marknadsstrukturen är präglad av konkurrens eller är monopolistisk (Mattick, 1974, s. 103-104).

⁴ Marx fortsätter:

”fastän /dessa former/ tycks fullända kapitalets herravälde, är /de/ samtidigt, genom tämjandet av den fria konkurrensen, förkunnare av dess upplösning, och av upplösningen av det på kapitalet baserade produktionssättet”.

Denna viktiga punkt är mycket central för Lenins beskrivning av monopolkapitalismen som ”kapitalismens högsta stadium” och för Trotskijs beskrivning av epoken som en övergångsepok.

Kapitalets första och andra band utgör först och främst en undersökning av ”kapitalet i allmänhet” och de särskilda existensformer ”kapitalet i allmänhet” antar som fast och flytande kapital. Att detta ofta inte förstås har lett till åtskillig förvirring vad gäller Marx’ kristeori och dess giltighet för en undersökning av samtidens samhälle. Det är inte överraskande att så många Marxkritiker har talat om en motsättning mellan Kapitalets första och tredje band (till exempel Böhm-Bawerk); och andra har blandat samman ”kapitalet i allmänhet” med kapital i ”verkligheten”, ”de många kapitalen” (till exempel Rosa Luxemburg).

Det är först i band III. Marx börjar ”finna och beskriva de konkreta former, som växer fram ur *kapitalets rörelseprocess betraktad som helhet* (sådana de) steg för steg (närmar sig) den form, i vilken de själva uppträder på samhällets yta, i de olika kapitalens ömsesidiga påverkan i konkurrensen och i produktionsagenternas sedvanliga medvetenhet” (Marx, 1973, s. 25/MEW, 25, s. 33).

(c) Produktivt och improduktivt arbete

Denna distinktion, som är så central för Marx’ ackumulationsteori, missförstås ofta av såväl marxister som av Marx’ kritiker. Ingen diskussion om statsinterventionens betydelse är möjlig innan denna distinktion klargjorts. En *produktiv* arbetare är en arbetare som arbetar för kapitalets värdeförmering och producerar mervärde för kapitalisten genom produktion av varor (Marx, 1970, s. 444/MEW 23, s. 532). Det produktiva arbetet är sådant arbete som direkt byts med kapital i syfte *att föröka kapitalet* (Marx, 1975, s. 110/MEW 26, s. 127 och 1971a, s. 100-101/1953, s. 212-213). Bruksvärdet av en vara, i vilken en produktiv arbetares arbete är förkroppsligat, är på inget sätt av betydelse för denna definition; varan ”kan vara av det mest futila (obetydliga) slag” (Marx, 1975, s. 111/MEW 26:1, s. 128). Definitionen av produktivt arbete är ett uttryck för ett bestämt samhälleligt produktionsförhållande, dvs. kapitalistisk produktion. Därför har en ”moralisk” definition av produktivt arbete, till exempel vad som är samhällsnyttigt, inget gemensamt med Marx’ definition och skapar ”bara förvirring i frågan genom att abstrahera från det särskilda produktionssättet och den särskilda samhällstypen. Den kapitalistiska produktionsprocessens mål ”är berikandet, *värdets självförmering*, dess *förstorande*; således bibehållandet av det gamla värdet och skapandet av mervärde. Och denna den kapitalistiska produktionsprocessens *särskilda produkt* uppnår det /kapitalet/ blott i bytet med arbete, som därför kallas *produktivt arbete*” (Marx, 1975, s. 204/MEW 26:1, s. 375)

Improduktivt arbete är arbete som inte byts med kapital, utan direkt med reventy, det vill säga med lön eller profit (Marx, 1975, s. 110/MEW 26:1, s. 127). Detta innebär att tjänster som betalas med arbetares lön eller kapitalisters inkomst är improduktiva från en kapitalistisk synpunkt. De utgör en reduktion av det mervärde som står till förfogande för återinvesteringar. Frågan om tjänster, till exempel utbildning, som verkligen bibehåller eller ändrar arbetarens kunnande (komplicerat arbete) är något svårare. Marx talar om att sådana tjänster ger upphov till ”en vara som kan säljas, etc, nämligen arbetsförmågan i vars produktionskostnader dessa tjänster ingår” (Marx, 1975, s. 119/MEW 26:1, s. 137-138). Men tjänstens nytta ändrar ingenting vad gäller den ekonomiska relationen, eftersom reventy byts med arbete. Resultatet av tjänsten kan, enligt sakens natur, inte ens garanteras av den som utför den (Marx, 1975, s. 209/MEW 26:1, s.380-381).⁵ Statsutgifter för utbildningen hör hemma just i denna kategori. I

⁵ Om läraren arbetade för en kapitalistisk egendomsägare och utbildningen var en nödvändig beståndsdel i arbetskraftens reproduktion; i den utsträckningen skulle läraren kunna betraktas som produktiv. Detta täcker troligtvis det exempel Marx ger i *Kapitalet* (1970, s. 444/MEW 23, s. 532). Ibland tycks Marx antyda, att arbete är produktivt även om det enbart producerar mervärde för kapitalisten och inte tillfogar något till det totala samhälleliga kapitalet (Marx, 1975, s. 209/MEW 26:1, s. 380-381). Det kan ha varit det han hade i åtanke i sitt exempel med den produktive läraren, om vi ser till hans anmärkning (då han citerar Smith) om hur ”utbildning” ingår i produktionskostnaderna för den största delen av arbetarna (Marx, 1975, s. 119/MEW 26:1, s. 137). Vi

den utsträckning utbildningen ökar det totala värdet av (alla arbetares) arbetskraft och har liten eller ingen effekt på arbetarnas värdeskapande förmåga (skicklighet etc) leder den, förutom till ett fall i den genomsnittliga profitkvoten, till en omfördelning av den samhälleliga produkten till fördel för arbetarna på bekostnad av mervärdet. I den utsträckning arbetarnas skicklighet och så vidare ökas och/eller produktiviteten i konsumtionsvaruindustrin stiger, så uppvägs dessa effekter (Altvater/Huisken, 1970, s. 82-91).

Cirkulationskostnaderna är från den kapitalistiska produktionens synpunkt improduktiva. Även om det utförs lönarbete, och även om den kapitalist som investerar i denna sfär erhållit en profit, så tillfogas det ingenting till mervärdet, till det totala samhälleliga kapitalet. Sådana kostnader, vilka är nödvändiga för att realisera profiten, reducerar den samlade profitkvoten. Sysselsättningen av arbetare inom handeln, kontorspersonal och så vidare ökar de industriella kapitalisternas utgifter och därmed den mängd kapital som måste tillskjutas, utan att direkt öka mervärdet. Om de extra kostnaderna är Δk , så kommer profitkvoten att reduceras från m/k till $m/(k + \Delta k)$ (Marx, 1973, s. 272/MEW 25, s. 311). Den arbetare som är sysselsatt i cirkulationssfären utför ständigt ett *obetalt arbete* och kapitalistens kostnader för honom motsvarar värdet av hans arbetskraft. ”Den kommersiella arbetaren producerar inte direkt mervärde ... han är inbringande för kapitalisten ... genom att bidra till att minska kostnaderna för mervärdets realisering i den mån han utför arbete som till en del är obetalt” (Marx, 1973, s. 273/MEW 25, s. 311).

Dessa rena cirkulationskostnader måste skiljas från transport-, sjöfarts och lagerkostnader och så vidare. Dessa ses som en del av den industriella produktionen. Det sker en förändring i arbetsföremålet, i varan. Genom transportarbetet ”(förändras) dess /varans/ läge i rummet och därmed sker en förändring av dess bruksvärde genom att bruksvärdets läge i rummet förändrats” (Marx, 1975, s. 215/MEW 26:1, s. 387 och MEW 26:2, s. 299). Sådant arbete anses vara *produktivt* arbete.

Av allt detta följer, att från *kapitalismens synpunkt som helhet* utgör det ”variabla kapitalet” bara de produktiva arbetarnas lön, och inte *hela arbetsstyrkans*. Vidare är inte mervärdet detsamma som den samlade merprodukten, utan de *produktiva arbetarnas merprodukt*. Således säger lönen och profitens andelar av *nationalinkomsten* oss inte särskilt mycket om utsagningsgraden. Det är rimligt att anta, att om den improduktiva sektorn (inklusive den icke-produktiva statliga sektorn) växer i ett snabbare tempo än den produktiva sektorn, så kan den totala löneandelen av nationalinkomsten växa samtidigt som utsagningsgraden stiger. Detta beror på att en del av den nettoinkomst som hänförs till *löner* i verkligheten är en del av det mervärde som producerats av produktiva arbetare. Det sistnämnda pekar på ett av problemen med att finna statistiska motsvarigheter till de marxistiska kategorierna.⁶

Som sammanfattning av detta avsnitt har vi följande viktiga resultat. Variabelt kapital utgör bara de produktiva arbetarnas löner. Mervärdet är den totala profiten från den produktiva sektorn. Konstant kapital är den andel av produktionsmedlen som används i den produktiva sektorn. ”Utsagningsgraden” och ”kapitalets organiska sammansättning” är relaterade till de

tillbakavisar en sådan definition och håller entydigt fast vid en som är mer i överensstämmelse med Marx' allmänna analys, nämligen att arbetet bara är produktivt så länge det förmerar kapitalet (Marx, 1971a, s. 100-101/1953, s. 212-213).

⁶ Detta är en svaghet i Andrew Glyns och Bob Sutcliffs bok *Britisch Capitalism and the Profit Squeeze*, Penguin Books, 1972. På sidan 15 säger de: ”Profitandelen är den totala mängden profit uttryckt som en del av nationalinkomsten”. På ett annat ställe (s. 34) talar de om löneandelen som ”totallönen i industrin uttryckt som en del av värdet av industrins out-put”. Men de fortsätter: ”Ibland hänvisas det till löneandelen av nationalinkomsten; det är summan av alla löner uttryckta som en del av nationalinkomsten. Den är profitandelens motstycke”. De tycks vara mycket lite uppmärksamma på det centrala problemet med produktivt och improduktivt arbete i valet av sina data.

variabler som definierats ovan. Den improduktiva delen av den totala produktionen blir av intresse då vi diskuterar *profitkvoten*. Här ingår den som en extra kostnad. Mer kapital måste tillskjutas för att finansiera denna improduktiva sektor, och således blir profitkvoten i motsvarande grad lägre.⁷

Efter att ha klargjort innebörden och betydelsen av några av den marxistiska politiska ekonomins centrala kategorier går vi nu över till den allmänna teorin om ackumulation och kriser.

2. Kapitalackumulationens allmänna lag och kristeorin

(a) Kapitalets ökande organiska sammansättning.

Kapitalistisk produktion har som mål och drivkraft produktionen av mervärde som ytterligare bytesvärde. Mervärdet är skillnaden mellan arbetskraftens bytesvärde (vilket svarar mot den del av arbetsdagen då arbetaren producerar ett värde som motsvarar värdet av hans existensmedel, nödvändig arbetstid) och dess produktiva kapacitet (vilken svarar mot hela arbetsdagen). Således saknar en ökning av ”arbetets produktivitet mening från en kapitalistisk synpunkt om den inte ökar mervärdet, det vill säga minskar arbetskraftens värde eller den tid som är nödvändig för att underhålla och reproducera arbetarna. Med andra ord: arbetets produktivitet begränsas av värde- och mervärdeproduktionens nödvändighet och är bunden till *kapitalets värdeförmering*.

Klasskampen kan inte förhindra fallet i arbetskraftens värde (da produktiviteten ökar)⁸, men den kan dock förhindra att värdet faller lika mycket som produktiviteten ökar. Det vill säga säkra att en ökning av reallönerna äger rum tillsammans med produktivitetsoökningar, samtidigt som det sker en ökning av mervärdet (Marx, MEW 26:3, s.306 och 295).

Medan en utvidgad reproduktion på en och samma teknologiska grundval är möjlig vid särskilda tillfällen, så gäller det allmänt, att ackumulationen ”omskapar den tekniska arbetsprocessen ... från grunden” (Marx, 1970, s. 444/ MEW 23 s. 533). Eftersom en fortgående ackumulation under kapitalistiska förhållanden snart kommer i motsättning till den existerande arbetarbefolkningens gränser, beroende på den normala arbetsdagens *fysiska* och *sociala* gränser (Marx, MEW 26:3, s.295), äger en övergång från produktion av absolut mervärde (förlängning av arbetsdagen) till produktion av relativt mervärde (förkortning av den nödvändiga delen av arbetsdagen genom en ökning av arbetets samhällsliga produktivitet) rum. Samtidigt med denna förändring sker i allmänhet en ökning av arbetsintensiteten, eftersom kapitalismen försöker frambringa mer värde per tidsenhet (ökad förbrukning av arbete under en given tidsrymd) (Marx, 1970, s. 457 ff/MEW, 23, s. 547 ff) från en och samma arbetare. Både stegrad produktivitet och ökad arbetsintensitet ökar den mängd produkter som produceras under en given tidsrymd och förkortar därför den del av arbetsdagen som är nödvändig för att producera arbetarens lön. Om en ökad arbetsintensitet som kompensation kräver en motsvarande ökning av reallönen har den ingen effekt på utsagnings-

⁷ För en liknande formulering av detta resultat se Schmiede (1972, s. 48). Det bör påpekas att det inte är en verklig möjlighet att empiriskt klart åtskilja produktivt arbete från improduktivt. Det värdefulla med den begreppsliga åtskillnaden kommer att framgå klart i den senare analysen.

⁸ Denna viktiga punkt, som förbises av dem som använder en ricardiansk modell, det vill säga ser lönerna som omvänt proportionella mot profiten, är bara ett annat sätt att understryka, att ”ackumulationens storlek är den oberoende variabeln, lörens storlek den beroende, inte tvärtom” (Marx, 1970, s. 547/MEW 23, s. 648). Marx påpekar detta på nytt i samband med profitkvotens stigande och fallande:

”Profitkvotens stigande och fallande – i den mån den är bestämd av lönernas stigande och fallande, som härrör från efterfråge- och utbudsförhållandena (på arbetsmarknaden) ... har lika lite att göra med den allmänna lagen om profitkvotens stigande och fallande, som marknadsprisernas stigande och fallande har att göra med värdebestämningen i allmänhet” (MEW 26:3, s. 306). Detta kan särskilt riktas mot många av argumenten i Glyns och Sutcliffs bok, som nämndes tidigare.

graden. I annat fall kommer utsagningsgraden att öka.⁹ Ökningen av arbetsintensiteten har också fysiska och sociala gränser och därför är, under utvecklade kapitalistiska produktionsförhållanden, ökningen av arbetets produktivitet, det vill säga tekniska förändringar, den viktigaste metoden för att öka mervärdet.

Ökningar i arbetets produktivitet innefattar, sett från den materiella produktionen, en förändring i vad Marx kallar *kapitalets tekniska sammansättning*.

”(Denna) bestäms av förhållandet mellan mängden av de använda produktionsmedlen och den arbetsmängd, som åtgår för att använda produktionsmedlen” (Marx, 1970, s. 540/ MEW 23, s. 640).

Ökningar av produktiviteten, som innefattar ökningar av kapitalets tekniska sammansättning, motsvaras vid kapitalistisk produktion av förändringar i kapitalets värdesammansättning, det vill säga förhållandet mellan det konstanta kapitalet (värdet av produktionsmedlen) och det variabla kapitalet (värdet av arbetskraften). Mellan teknisk och värdemässig sammansättning finns en ”intim växelverkan”. Marx uttrycker detta förhållande genom att säga:

”I den mån kapitalets värdesammansättning beror på och återspeglar kapitalets tekniska sammansättning, använder jag termen *kapitalets organiska sammansättning*” (Marx, 1970, s. 540/MEW 23, s. 640).

För att förstå Marx’ allmänna teori är det av avgörande betydelse att nå insikt i ackumulationsprocessen från *både* dess materiella och dess värdemässiga aspekt.

Ökningen av mängden produktionsmedel per arbetare (ökning i den tekniska sammansättningen) är inte enbart en teknisk förutsättning som förs in i ett särskilt skede av Marx’ argumentation, utan är det allmänna uttrycket för det enda sätt på vilket arbetsproduktiviteten kan höjas vid kapitalistisk produktion, det vill säga genom en *utvidgning av den samhällliga arbetsdelningen*. Denna senare process, åtföljd av en ökning av mängden produktionsmedel, är också grunden för Marx’ argument, att kapitalets organiska sammansättning, i den mån den är bestämd av den tekniska sammansättningen, kommer att öka, om än inte lika snabbt som den tekniska sammansättningen, på grund av den fortgående ökningen av arbetsproduktiviteten.

”Med det konstanta kapitalets växt i förhållande till det variabla, växer också arbetets produktivitet, de producerade produktivkrafter med vilka det samhällliga arbetet verkar. På grund av samma tilltagande produktivitet hos arbetet minskar visserligen en del av det förhandenvarande konstanta kapitalet beständigt i värde emedan dess värde inte rättar sig efter den arbetstid som det ursprungligen kostade utan efter den arbetstid varmed det kan reproduceras och denna beständigt minskar med arbetets ökande produktivitet. Fastän det konstanta kapitalets värde alltså inte växer i proportion till dess massa, så växer det likväl, eftersom dess massa växer ännu snabbare än dess värde faller.” (Marx, 1975, s. 306/MEW 26:2, s. 417.)

Marx såg det som ett odiskutabelt faktum (Marx, MEW 26:3, s. 356) , ett uppenbart och överflödigt påstående (MEW 26:3 s. 358), att kapitalets organiska sammansättning skulle öka. Detta avsnitt kommer i fortsättningen att ägnas åt att visa, att detta inte rätt och slätt var ett påstående, utan något som följer logiskt av själva kapitalbegreppet.

Tvånget att vid kapitalistisk produktion använda maskiner, och med dessa medel öka arbetsproduktiviteten, uttrycks i realiteten av konkurrensen och det därav följande behovet att reducera produktionskostnaderna. Men detta är ingen förklaring av den ökade organiska sammansättningen, vilken i enlighet med Marx’ metod måste härledas från själva kapitalbegreppet (Marx, 1953, s. 662). Kapitalbegreppet är motsägelsefullt. A ena sidan har vi

⁹ I samband med detta är klasskampen viktig. En aspekt av köpsläendet kring produktivitetsavtalen innefattar helt klart frågan om kompensation för ökningar av arbetsintensiteten.

kapitalet som ”processerande värde”, värde som försöker expandera i oändlighet, och å den andra har vi den arbetande befolkningen, den begränsade grundvalen för denna expansion. Kapitalet måste därför å ena sidan försöka göra sig så oberoende som möjligt av denna grundval i sin värdeförmeringsprocess – det försöker reducera den nödvändiga arbetstiden till ett minimum genom att öka arbetsproduktiviteten. Å andra sidan har kapitalet behov av att utvidga grundvalen för sin expansion, det vill säga den för utsugning disponibla arbetskraften, vilket innebär att samtidigt öka den arbetande befolkningens storlek. Detta kan uttryckas på ett annat sätt. Om arbetarbefolkningen (räknad i enheter arbetstimmar, det vill säga arbetsdagar multiplicerat med tiden per arbetsdag) som disponeras är given, så kan mervärdet bara förstoras genom en ökning av arbetsproduktiviteten, det vill säga genom en *reduktion* av den (relativa) arbetarbefolkningen. Om man på samma sätt antar en given utveckling av produktivkrafterna, så kan mervärdet bara förstoras genom en ökning av den disponibla arbetarbefolkningen, det vill säga genom en *ökning* av den (relativa) arbetarbefolkningen. Marx visar sedan att ”enheten av dessa båda motstridiga tendenser först (nås) med maskineriet” (Marx, 1953, s. 660-61). Den dialektiska lösningen på denna motsägelse (dess förflyttning till ett högre plan) är att utvidga den skala i vilken produktionen bedrivs genom att ersätta levande arbete med materialiserat (dött) arbete i form av maskiner. I detta avseende är maskineriet, så tillvida som det utgör fast kapital, kapital i dess mest adekvata form.

”Således framträder maskineriet som den mest adekvata formen av fast kapital, och i den mån kapitalet betraktas i relation till sig självt, framträder fast kapital som den mest adekvata formen av kapital överhuvud” (Marx, 1971a, s 189/1953, s. 586).

Marx klargör denna viktiga punkt i den följande passagen, hämtad från Grundrisse:

”I maskineriet träder det objektiverade arbetet materiellt (stofflich) det levande arbetet till mötes som den behärskande makten och som den aktiva subsumtionen av detsamma (det levande arbetet) ... Arbetsmedlets utveckling till maskineri är inte tillfällig för kapitalet, utan är den historiska omgestaltningen av det traditionella arbetsmedlet till ett arbetsmedel, som är adekvat för kapitalet ... Kapitalets fullständiga utveckling äger alltså rum – eller kapitalet har först skapat det produktions sätt som är mest adekvat för det – så snart arbetsmedlet inte bara formellt är bestämt som fast kapital, utan det också upphävs i sin omedelbara form och när det fasta kapitalet uppträder inom produktionsprocessen som maskin inför arbetet ... Det kvantitativa omfång och den effektivitet (intensitet) som kapitalet utvecklats till som fast kapital, anger därför överhuvudtaget vilken grad av makt över det levande arbetet som kapitalet utvecklats som kapital, och i vilken grad det överhuvudtaget har lagt produktionsprocessen under sitt herravälde. Det gäller också i det avseendet att det uttrycker graden av ackumulation av de objektiverade produktivkrafterna och likaså av det objektiverade arbetet ...” (Marx, 1971a, s. 188, 1953, s. 585-87).

Vad vi har försökt visa utifrån en undersökning av kapitalbegreppet är nödvändigheten av att öka den samhällliga arbetsdelningen genom införandet av maskineri och därför av att i allt högre grad ersätta levande arbete med materialiserat (dött) arbete. Härav följer, att *både kapitalets tekniska och organiska sammansättning* måste ökas under loppet av den kapitalistiska produktionsprocessen, även om den organiska sammansättningen inte kommer att öka lika snabbt som den tekniska beroende på den stigande arbetsproduktiviteten.¹⁰

Detta uttrycks klart av Marx då han säger:

”Det är nu klart, att maskindriften, hur den än genom att stegra arbetsproduktiviteten ökar merarbetet på det nödvändiga arbetets bekostnad, endast kan frambringa detta resultat genom att minska det antal arbetare, som ett visst kapital sysselsätter. Maskindriften förvandlar vad som tidigare var variabelt kapital, investerat i arbetskraft, till maskineri, alltså till konstant kapital som inte producerar mervärde” (Marx, 1970, s. 353-341/MEW 23, s. 429).

¹⁰ För en diskussion om förhållandet mellan kapitalets tekniska och organiska sammansättning och produktionens omfattning, se Marx, MEW 26:3, s. 374ff.

Nödvändigheten av att fortlöpande och i utvidgad skala ersätta levande arbete med materialiserat arbete uttrycks klart av villkoret för införande av maskiner i syfte att förbilliga en produkt. Det vill säga att det arbete som förbrukas i produktionen av maskinen måste vara mindre än det (betalda) arbete (arbetskraftens värde) som undanträngs genom maskineriets användande. Gränsen för maskineriets användande är given av skillnaden mellan maskinens värde och värdet av den arbetskraft den ersätter (Marx, 1970, s. 340/MEW 23, s. 414). Det sistnämnda kan uttryckas på följande sätt:

$$K_{t+1} - K_t < V_t - V_{t+1}$$

Om det skall ligga i kapitalets intresse att sysselsätta allt det arbete som kan disponeras för utsugning, kräver det självfallet en ytterligare utvidgning av arbetsdelningen (den materiella sidan) och vad gäller det totala samhällsliga kapitalet måste K öka i ett snabbare tempo än V (värdesidan). Om vi likaså betraktar det totala samhällsliga kapitalet i period t och $t+1$ och låter w representera det totala värde som producerats i en produktionsperiod får vi

$$K_t + V_t + M_t = w_t$$

$$K_{t+1} + V_{t+1} + M_{t+1} = w_{t+1}$$

Om den totala arbetstid som är disponibel för kapitalets användning förblir konstant ($V + M =$ konstant), är betingelsen för att ackumulation äger rum

$$w_{t+1} > w_t$$

Således gäller, om allt arbete skall användas, med eller utan en ökning av utsugningsgraden, att

$$K_{t+1} / V_{t+1} > K_t / V_t$$

Om den arbetande befolkningen växer, så måste ackumulationen vara mycket snabbare (större än ökningen av den arbetande befolkningen) för att uppfylla villkoret för införande av maskineri och kapitalets expansionskrav.

Innan vi avslutar detta avsnitt måste vi säga något om *kapitalbesparande innovationer*.¹¹ Denna term kan bara ha en verklig betydelse om innovationen frambringas av "gratis"-ökningar i arbetets produktivitet. I allmänhet "måste ökningen i själva den produktiva kraften betalas av kapitalet, den är inte fri (gratis)" (Marx, 1953, s. 662). I detta fall håller alla de ovan nämnda argumenten. Men hur är det då förbilligandet av det konstanta kapitalet sker "gratis"? Marx jämför detta med den ökade exploateringen av naturrikedom som sker genom en blott och bar ökning av arbetskraftens ansträngning. "Vetenskap och teknologi utgör en expansionskraft hos kapitalet, som är oberoende av det fungerande kapitalets givna storlek" (Marx, 1970, s. 534/MEW 23, s. 632).

Till detta kan ett antal anmärkningar fogas:

(1) Kapitalbesparande innovationer är en förvirrande ideologisk term. Utifrån det totala samhällsliga kapitalets synpunkt är sådana innovationer arbetsbesparande; mindre arbetstid är nödvändig för att reproducera konstant kapital. En sådan innovation skulle därför tillåta ackumulationen att äga rum i ett mycket snabbare tempo, utan den ökning i den organiska sammansättningen som skulle ha uppstått innovationen förutan. Ackumulationen och expansionen ges alltså fart. Om inte sådana uppfinningar framkommer ständigt kommer den allmänna tendensen till ökande organisk sammansättning att framträda på nytt. Logiskt sett

¹¹ Det viktiga med *kapitalbesparande innovationer* är, att kapitalets organiska sammansättning inte kommer att stiga lika snabbt, eller överhuvudtaget inte kommer att stiga, beroende på ett förbilligande av det konstanta kapitalet. Därför har det föreslagits, att det kanske inte föreligger någon fallande tendens för profitkvoten. För en diskussion om detta, se M. Blaug (1968, s. 252-253, 261 och 287-288).

måste därför sådana ”gratis”-uppfinningar behandlas avskilt från ackumulationsprocessen. De modifierar denna, men hör inte till dess inre logik. För att tillskriva sådana uppfinningar någon större betydelse måste det påvisas, att de med nödvändighet ständigt måste återkomma.

(2) Införandet av sådana uppfinningar förutsätter att en utvecklad kapitalstruktur redan existerar. Det vill säga, att den kapitalistiska produktionen har utvecklats i den riktning som angivits ovan; ackumulation och kapitalets därav följande stigande organiska sammansättning. Således är en fortsatt normal utveckling av den kapitalistiska produktionen en förutsättning för att nya ”vågor” av sådana uppfinningar skall kunna införas i produktionsprocessen.

(3) Effekten av sådana uppfinningar kommer att vara mindre ju högre kapitalets organiska sammansättning redan är, det vill säga ju mer utvecklad och utbredd den kapitalistiska produktionen är.

(4) Det finns inget skäl att anta, att sådana ”gratis”-uppfinningar inte kommer att påverka arbetet på samma sätt. En stor del av den så kallade ”vetenskapliga ledningen” (scientific management) intresserar sig faktiskt just för en sådan användning av ”vetenskap” i arbetsprocessen. Om detta är fallet så kommer effekten av sådana ”gratis”-ökningar av produktivitet att vara än mer begränsade för den organiska sammansättningen.

(b) Profitkvotens fallande tendens och kristeorin.

Det är ett inneboende drag i kapitalets värdeförmeringsprocess att skapa ett ständigt större underlag för sin expansion, det vill säga proletariatet (Marx, 1970, s. 341/ MEW 23, s. 642), och att samtidigt öka det samhällsliga arbetets produktivitet, det vill säga en ständigt ökande mängd produktionsmedel i rörelse tillsammans med en mindre förbrukning av arbetskraft; allt detta leder till skapandet av *den industriella reservarmén*.

”Den disponibla arbetskraften utvecklas av samma orsaker som kapitalets expansionskraft. Ju snabbare rikedomsutvecklingen pågår, desto fortare växer också den industriella reservarméns relativa storlek” (Marx, 1970, s. 369/ MEW 23, s. 673).

Marx kallar detta för *den kapitalistiska ackumulationens absoluta och allmänna lag*, och den, liksom andra lagar, säges han, modifieras i sin verkan av många omständigheter.

Denna lag är det allmänna uttrycket för den kapitalistiska produktionens motsägelsefulla natur, för ökningen av arbetets samhällsliga produktivitet under kapitalets dominans. Reservarméns storlek

”står i förhållande till ackumulationens takt. I perioder av stagnation och normalt välstånd utövar reservarmén ett tryck på den arbetande befolkningen, och i perioder av snabb expansion utgör den en arbetskraftsreserv som håller tillbaka arbetskraftens ”anspråk” (Marx, 1970, s. 564/ MEW 23, s. 668).

Den kapitalistiska produktions- och ackumulationsprocessen och ökningen av arbetets samhällsliga produktivitet, har hitintills undersökts genom en analys av dess ”osynliga och okända väsen”. Mervärdets och mervärdekvotens framträdande på ”fenomenets yta” i form av profit och profitkvot är nästa steg i analysen.

”Fastän profitkvoten därför numeriskt skiljer sig från mervärdekvoten medan mervärde och profit i själva verket är detsamma och även numeriskt är lika, är profiten ändå en förvandlad form av mervärdet, en form som beslöjar och uttraderar dess ursprung och hemligheten med dess existens. I verkligheten är profiten mervärdets framträdelseform och först genom en analys kan man skala fram mervärdet ur denna (Marx, 1973, s. 42-43/MEW 25, s. 58)

Sett från kapitalets (och kapitalismens) synpunkt uttrycker sig den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag på ”fenomenets yta” som en fallande tendens hos profitkvoten. Detta är

inte ett mekaniskt eller matematiskt samband, utan *uttrycket för ackumulationsprocessens motsägelsefulla natur* från kapitalets ståndpunkt.

Under kapitalismen leder utvecklingen av arbetets samhälleliga produktivitet till en minskning av varornas bytesvärden i förhållande till deras bruksvärden (de produceras med mindre förbrukad arbetstid), samtidigt som mängden bruksvärden ökas. Den medföljande *ökningen av kapitalets organiska sammansättning* betyder, sett från den materiella sidan, att mängden produktionsmedel växer snabbare än mängden använt levande arbete, och, från värdesidan sett, växer det konstanta kapitalet snabbare än det variabla. På grund av den ökade arbetsproduktiviteten ökar emellertid värdesammansättningen långsammare än den tekniska sammansättningen. Om utsagningsgraden, förhållandet mellan merarbete och nödvändigt arbete, förblir densamma, kommer *ökningen i kapitalets organiska sammansättning* att leda till en *fallande profitkvot*, eftersom det bara är den variabla delen av kapitalet som frambringar mervärde, medan profitkvoten mäts i förhållande till de totala investeringarna, det vill säga konstant och variabelt kapital. Denna inneboende tendens hos profitkvoten att falla kallade Marx ”den moderna politiska ekonomins viktigaste lag, och den mest väsentliga för förståelsen av de mest komplicerade förhållanden. Det är den viktigaste lagen utifrån en historisk ståndpunkt” (Marx, 1953, s. 634).

Eftersom ökningen av kapitalets organiska sammansättning uttrycker en ökning av produktiviteten kommer inte mervärdekvoten att förbli konstant, utan kommer att stiga, eftersom värdet av den *mängd produkter* som utgör motsvarigheten till den nödvändiga arbetstiden förbilligas. Detta är resultatet av en ökning av det relativa mervärdet.

”Profitkvotens fallande tendens är förbunden med en tendens till stegring i mervärdets kvot, alltså i arbetets exploateringsgrad. Av detta skäl är det absurt att förklara profitkvotens sjunkande som ett resultat av stigande arbetslönekvot, ehuru även detta kan vara fallet, undantagsvis. Statistiken blir i stånd att göra verkliga analyser över arbetslönekvoten i olika epoker och länder först genom en verklig förståelse av de faktorer som påverkar profitkvoten. Profitkvoten faller därför att arbetet blir produktivare, inte därför att det blir mindre produktivt. Både stigande mervärdekvot och fallande profitkvot är endast särskilda former i vilka växande arbetsproduktivitet kommer till uttryck under kapitalismen” (Marx, 1973, s. 218-19/MEW 25, s. 250).¹²

Betyder detta att fallet i profitkvoten kan kompenseras fullständigt genom en ökning av mervärdet. Eller som Sweezy uttrycker det:

”det är inte möjligt att bevisa en fallande profitkvot genom att börja analysen med kapitalets ökande organiska sammansättning” (Sweezy, 1970, s. 109).

Marx var helt klar över denna invändning då han sade:

”en kompensation av minskat arbetarantal genom stegring av arbetets exploateringsgrad /har/ vissa gränser som inte kan överskridas. Den kan därför visserligen hämma profitkvotens fall men inte upphäva det” (Marx, 1973, s. 226/ MEW 25 s. 257-258).

Sweezy kan inte finna något svar på detta problem, eftersom han undviker att se den kapitalistiska produktionsprocessen från både dess värdesida och dess materiella sida. Hans egen diskussion tar enbart hänsyn till värdet, medan Marx ser processen i sin helhet. Mervärde produceras av levande arbete, och de fysiska och sociala begränsningar och möjligheter som detta arbete innefattar påverkar produktionen av mervärde.

”Såvida produktivitetens utveckling minskar den betalda delen av det använda arbetet, ökar den mervärdet, eftersom den ökar dess kvot; såvida den minskar totalmängden av det arbete ett givet

¹² Det är förvånande att Marxkritiker som Joan Robinson (1963, s. 38) kan säga, att Marx teori vilar på antagandet om en konstant utsagningsgrad. Vår analys av kapitalackumulationens allmänna lag visar, att inget kan vara längre från sanningen. Och Marx påpekar detta många gånger i Kapitalets tredje band.

kapital använder, minskar den det antal, varmed mervärdekvoten multipliceras för att få fram mervärdemängden. Två arbetare som dagligen arbetar 12 timmar kan inte leverera samma mängd mervärde som 24, vilka var och en arbetar två timmar, inte ens om de kunde leva av luft och därför inte alls behövde arbeta för sig själva” (Marx, 1973, s. 225-26/NEW 25, s. 257- 258).

Även om argumentet vad gäller de 24 arbetarnas merarbetstid är oklart, är andemeningen klar. Medan produktionsmedlen per sysselsatt inte har någon ”slutgiltig” gräns, så har den mängd mervärde som kan produceras av en arbetare en teoretiskt oöverstiglig gräns, nämligen arbetsdagens längd. Med kapitalismens utveckling blir det allt svårare att förkorta den nödvändiga arbetstiden genom en ökning av produktiviteten.

”Ju större kapitalets mervärde är *innan produktivkraftens* förökning ... eller ju mindre den del av arbetsdagen som utgör arbetarens ekvivalent och som uttrycker det nödvändiga arbetet redan är – desto mindre blir den tillväxt i mervärdet som kapitalet erhåller genom produktivkraftens förökning. Dess mervärde stiger men i allt mindre proportion till produktivkraftens utveckling. Alltså ju mer kapitalet redan har utvecklats, ju mer merarbete det skapat – desto våldsammare måste det utveckla produktivkrafterna för att blott värdet förmera sig, det vill säga tillfoga mervärde, i mindre grad – eftersom kapitalets gräns alltid förblir förhållandet mellan den del av dagen som uttrycker det *nödvändiga arbetet* och hela arbetsdagen. Endast innanför dessa gränser kan det röra sig” (Marx, 1971a, s. 112-113/1953, s. 246).

Ju mindre den redan fastlagda del av arbetsdagen är, under vilken det frambringas ett värde som motsvarar arbetarens ekvivalent, desto mer avtar effekten av arbetsproduktivitetens ökning. Detta ger Marx åtskilliga exempel på i Grundrisse. Vi skall bara återge ett av hans extrema exempel, som väl klargör detta. Antag, att det nödvändiga arbetet redan reducerats till 1/1000 av arbetsdagen. Det totala mervärdet skulle då vara 999/1000. Med en tusenfaldig ökning av arbetets produktivitet kommer den nödvändiga arbetsdagen att vara 1/1000000 och det totala mervärdet 999999/1000000.

Nu kommer ökningen av mervärdet på grund av en tusen gånger högre produktivitet att vara

$$\frac{999999}{1000000} - \frac{999}{1000} = \frac{999}{1000000} = \frac{1}{1001}$$

Således ökar en tusenfaldig ökning av arbetsproduktiviteten mervärdet med mindre än 1/1001 (eller 1/10 %) (Marx, 1971a, s. 211-212/1953, s. 244 och 239-247). Medan detta tämligen realistiska exempel bara klargör problemet, kan problemet också behandlas mer generellt.

Om n är den för samhället disponibla arbetstiden, vilken antas vara konstant, så erhålles det vanliga uttrycket

$$v + m = n$$

Om m' är utsugningsgraden (m/v) så är $m/m' + m = n$

och således $m(1/m' + 1) = n$

Genom att differentiera (3) med avseende på tiden erhålles

$$\frac{dm}{dt} \left(\frac{1}{m'} + 1 \right) - \frac{m}{(m')^2} \cdot \frac{dm'}{dt} = 0$$

Det vill säga: $\frac{1}{m} \cdot \frac{dm}{dt} = \frac{1}{1+m'} \cdot \frac{1}{m'} \cdot \frac{dm'}{dt}$

Således kommer en ökning av m med en enhet att kräva en större ökning av m' , ju större m' redan är. Det vill säga, att ju högre utsugningsgraden är (ju mindre tid det krävs för att

reproducera arbetskraftens värde), ju större måste ökningen av utsagningsgraden vara för att öka profitmängden så mycket att den kompenserar den fallande profitkvoten.¹³

Profitkvotens tendens att falla är ett uttryck för de med kapitalismens utveckling växande svårigheterna att öka utsagningsgraden tillräckligt för att tillfredsställa kapitalets värddeförmeringskrav.

Akkumulationsprocessen innebär en ökning av kapitalets organiska sammansättning, en stegring av arbetets produktivitet och en relativ minskning (absolut ökning) av det använda levande arbetet. Dessa tre aspekter av ackumulationsprocessen uttrycker sig själva i profitkvotens fallande tendens, även om profit- eller mervärdemängden ökas absolut och utsagningsgraden stiger. Detta betyder att

”När produktions- och ackumulationsprocessen fortskrider måste alltså mängden merarbete som kan utvinnas och har utvunnits och därmed den absoluta mängden av profit som samhällskapitalet tillägnar sig växa ... Samma lagar producerar alltså för samhällskapitalet en växande absolut profitmängd och en fallande profitkvot” (Marx, 1973, s. 200/MEW 25, s. 229).

Så länge ackumulationen ökar profitmängden tillräckligt för att kompensera den fallande profitkvoten är allt gott och väl. Detta är fallet om kapitalet växer snabbare än profitkvoten faller. Detta är bara ett uttryck för det faktum, att ett kapital med en högre organisk sammansättning är *tvingat* att växa i ett snabbare tempo än ett kapital med en lägre organisk sammansättning, för att sysselsätta en lika stor, för att inte tala om större, mängd arbetskraft (Marx, 1975, s. 395/MEW 27, s. 544/1973, s. 203-206/MEW 25, s. 233-235).

Utöver den i ackumulationsprocessen inneboende tendensen att hindra profitkvotens fallande tendens genom en ökning av profitmängden, finns det andra motverkande tendenser som temporärt kan tillämpas. Dessa är ökningen av mervärdekvoten genom en förlängning av arbetsdagen eller genom en intensifiering av arbetet, nedpressning av lönerna under arbetskraftens värde, förbilligandet av det konstanta kapitalets beståndsdelar och utrikeshandel.¹⁴ Profitkvotens fall är därför inte linjärt. I vissa perioder är det bara latent, medan det i andra träder mer eller mindre starkt i förgrunden och framträder i form av en kriscykel.

Enligt denna teori tvingas kapitalismen att ständigt stegra det samhällseliga arbetets produktivitet för att producera ett mervärde som är tillräckligt för det växande kapitalets fortgående reproduktion och expansion. Men denna process är motsägelsefull.

”Allmänt uttryckt består motsägelsen däri, att det kapitalistiska produktionssättet innesluter en tendens till absolut utveckling av produktivkrafterna utan hänsyn till värdet och det däri inneslutna mervärdet, även utan hänsyn till de samhällseliga förhållanden inom vilka den kapitalistiska produktionen försiggår; medan det å andra sidan har som mål att bevara det existerande kapitalvärdet och öka det i högsta möjliga grad (det vill säga att ständigt påskynda tillväxten av detta värde)” (Marx, 1973, s. 227/MEW 25, s. 259).

När produktionen expanderar snabbare än vad dess profitabilitet ökar, när de existerande utsagningsbetingelserna utesluter en fortsatt profitabel kapitalexpansion eller, vilket är sak samma, när en ökning av ackumulationen inte ökar mervärde- eller profitmängden, inträffar en *absolut* överackumulation och ackumulationsprocessen stannar upp. Detta avbrott i ackumulationen eller dess stagnation utgör den kapitalistiska krisen. Den innebär en *överproduktion av kapital med avseende på utsagningsgraden*. Sett utifrån profitmöjligheterna är i

¹³ Vi kan anta en konstant stigande befolkning, det vill säga $dn/dt = k$ (konstant): Istället för (5) skulle vi då erhålla $1/m \cdot dm/dt = (k \cdot m') / [(1+m') \cdot m] + 1/(1+m') + 1/m' \cdot dm/dt$

Då m ökar $(k \cdot m') / [(1+m') \cdot m] \rightarrow 0$ och resultatet förändras inte väsentligt.

¹⁴ Även om vi inte kan behandla imperialismteorin här, så kan den bara utvecklas i anslutning till kristeorin. För en diskussion om förhållandet mellan ackumulation och imperialism se min artikel, ”Imperialism and the Accumulation of Capital” i *Bulletin of the Conference of the Socialist Economists*, 2:2 (augusti 1972) s. 70ff.

detta skede det existerande kapitalet på en gång *för stort och för litet*. Det är för stort i förhållande till det existerande mervärdet, och det är inte tillräckligt stort för att övervinna bristen på mervärde. Kapital har bara överproducerats i förhållande till profitmöjligheterna. Det är inte en materiell överproduktion, för i detta avseende är världen underkapitaliserad (Mattick, 1975, s. 60). Detta understryker på nytt den centrala motsägelsen mellan varan som bruksvärde och som bytesvärde, mellan nyttoproduktion och profitproduktion.

Det finns utöver den marxistiska värde- och ackumulationsteorin (där den senare bara är en mer konkret utveckling av den första) ingen separat kristeori.¹⁵ Som Mattick formulerat det:

”Marx värdeteori för kapitalutvecklingen är *på en och samma gång* en allmän ackumulationsteori och en speciell kristeori, vilket innebär att ingen av dem kan behandlas separat” (Mattick, 1975, s. 84).

Även om den verkliga krisen måste förklaras utifrån den kapitalistiska produktionens verkliga rörelse, kredit och konkurrens (Marx, 1975, s.367/MEW 26:2,s.513) , så är det ackumulationsprocessens allmänna tendenser och profitkvotens långsiktiga tendens att falla, som utgör grundvalen för denna förklaring. Dessa tendenser har analyserats utifrån en förståelse av ”kapitalets inre natur”. överproduktionen av kapital framkommer ur konflikten mellan ökningen och utvecklingen av arbetets produktivitet från en materiell synpunkt å ena sidan, och det allt snävare underlaget för denna utveckling under kapitalistiska produktionsförhållanden, det vill säga kapitalets värdeförmering, å den andra.

”*Det verkliga hindret* för den kapitalistiska produktionen är *kapitalet självt*. Detta: att kapitalet och dess värdeförmering framträder som produktionens utgångspunkt och slutpunkt, dess motiv och ändamål; att produktionen bara är produktion för *kapitalet* och inte tvärtom, att produktionsmedlen bara är medel för en ständigt utvidgad utformning av livsprocessen för producenternas *samhälle* ... Medlet – obetingad utveckling av de samhälleliga produktivkrafterna – råkar permanent i konflikt med det begränsade ändamålet, att öka det existerande kapitalets värde” (Marx, 1973, s. 228/MEW 25, s. 260).

Vi har påvisat kapitalismens tendens till överproduktion och kriser utan att ta hänsyn till konkurrensen. Diskussionen har hittills också förutsatt, att alla varor *verkligen säljs* till sina värden, och att det inte föreligger några realisationssvårigheter; det vill säga att tendensen till kriser och överproduktion av kapital kan härledas oberoende av sådana hänsynstaganden. För att påvisa varför kriserna tar form av ”periodiska återkommande cykler”, med en tendens hos varje cykel att vara mer sträng än den närmast föregående, måste vi diskutera krisens funktion att återställa betingelserna för en ny profitabel expansion. Det är här som konkurrensen blir en avgörande faktor i diskussionen.

Med en relativt avtagande mängd mervärde förhållande till den växande mängden konstant kapital blir konkurrensen om denna avtagande mängd ett vitalt element i ackumulationsprocessen. Konkurrensen är ett resultat av den kamp om profiler och extraprofiter som följer av ökningen av arbetets produktivitet De som först introducerar nya produktionsmetoder kan sälja sina billigare producerade varor *under* deras samhälleliga värde). Konkurrensen är det kraft som bringar olika produktionspriser i jämvikt i ett nytt genomsnittligt samhälleligt värde.

”...profitkvotens fall i samband med ackumulationen, framkallar oundvikligen en konkurrenskamp. Att profitkvotens fall kompenseras genom en stigande profitmängd gäller bara för totalkapitalet i samhället och för de stora, sedan länge etablerade kapitalisterna. Ett nytt, självständigt fungerande tillskottskapital, finner inga sådana kompensationsmöjligheter. Det måste först erövra dem, och sålunda framkallar profitkvotens fall konkurrenskamp mellan kapital, inte omvänt” (Marx, 1973, s. 233/MEW 25, s. 266-267).

¹⁵ Se Rudi Schmiede (1972, s. 165) för en diskussion om detta.

Konkurrensen kommer till fullt uttryck i krissituationen. Krisen, som innebär ett avbrott i ackumulationsprocessen är inte desto mindre en förutsättning för ackumulationens fortgång på en högre nivå. Under krisen återupprättas den kapitalistiska produktionens profitabilitet på flera sätt. Om man antar att det inte sker någon fysisk förstörelse av kapital, så representerar samma mängd bruksvärde, produktionsmedel, en mindre mängd bytesvärde efter krisen på grund av en värdeföringelse av det konstanta kapitalet. Emellertid påverkas varken mervärdekvoten eller mängden mervärde, eftersom de står i förhållande till kapitalets oförändrade bruksvärde och därför till dess oförändrade produktiva kapacitet. Således kommer profitkvoten att stiga eftersom samma mängd mervärde nu står i förhållande till ett mindre totalt kapital. Givetvis gäller detta bara då den expansiva processen börjat på nytt och representerar en omfördelning av profit (eller potentiell profit) till fördel för de kapitalister som har lyckats köpa upp kapital ”billigt”. För det andra: med den centralisering och omstrukturering av kapital, som till följd av konkurrensen äger rum under krisen, överlever bara de mest produktiva kapitalen, och detta medför en högre samhällelig arbetsproduktivitet med större marknader. Det är denna mekanism som minskar arbetskraftens värde och därmed ökar utsagningsgraden och mängden mervärde. De större marknaderna öppnar möjligheter för ytterligare ”stordriftsfördelar”. För det tredje medför i allmänhet denna omstrukturering ett uppgivande av en del av de minst profitabla och ofta föråldrade konstanta kapitalen och frigör således det överlevande kapitalet (i penning- eller varuform) till nya, mer produktiva investeringar. För det fjärde sänks nu lönerna, vilka under uppsvingsperioden innan krisen hade en tendens att stiga över arbetskraftens värde, under sitt värde beroende på den relativa överbefolkningen (ökningen av arbetslösheten). Samtidigt kan också arbetsdagen förlängas och intensifieringen av arbetet ökas, vilket resulterar i en ökning av mervärdet. Vidare kan nya arbetsmetoder och arbetstekniker, nya produktionsmetoder, introduceras genom ”rationaliseringar” utan de ”friktioner”, som skulle uppstått om inte krisen hade haft sin ”disciplinerande” inverkan på arbetsstyrkan.

Alla dessa faktorer spelar tillsammans rollen av profitabilitetens återupprättare, och detta tillåter ackumulationsprocessen att fortsätta på ett nytt och högre plan. Krisen flyttar därför den temporära barriären för en ytterligare ackumulation, men bara för att på ett allt högre plan sätta nya gränser.

Vi har förklarat varför konkurrensen har införts först på detta stadium. I verkligheten äger konkurrensen rum under hela produktionsprocessen, eftersom den återspeglar strävan efter mervärde och tjänar till att utjämna profitkvoterna, etablera produktionspriserna och tvinga de minst effektiva kapitalen ut ur näringslivet. Men det är bara under krisen som konkurrensen verkligen blir ”en kamp på liv och död”.

”Att en del av det gamla kapitalet görs överksamt måste under alla omständigheter ske, dess kapitalgenskap såvida det gäller funktionen som kapital och värdeförmerare blir ofruktbar. Konkurrenskampen avgör vilken del denna överksamhet särskilt drabbar. Så länge allt går bra agerar konkurrensen som ett kapitalistklassens praktiska brödraskap, som det visar sig vid utjämningen av den allmänna profitkvoten. Den fördelar det gemensamma bytet i förhållande till storleken av vars och ens insatta lott. Men så snart det inte mera handlar om att dela profiten utan om att dela förlusten, försöker var och en att så mycket som möjligt minska sin kvantitet och låta andra få den på halsen ... konkurrensen förvandlas till en brödrastrid. Då gör sig motsatsen mellan varje enskild kapitalist och kapitalistklassens intressen gällande, alldeles som tidigare identiteten i dess intressen praktiskt gjorde sig gällande i konkurrensen” (Marx, 1973, s. 231).

Överproduktionen av kapital och därför krisen orsakas av det faktum, att ackumulationen och produktionens expansion fortgår snabbare än vad profitabiliteten ökar. Med en given utsagningsgrad kommer inte ytterligare investerat kapital att avkasta en tillräcklig profit. Krismekanismen omstrukturerar kapitalet och ökar utsagningsgraden, och således blir en ny

expansion möjlig. I denna mening kan den kapitalistiska krisen betraktas som den starkast motverkande faktorn mot profitkvotens långsiktiga tendens att falla. (Schmiede, 1972, s. 197) Tendensen till ”sammanbrott” och stagnation tar på grund av de motverkande tendensernas effekter därför form av cykliska rörelser, av vilka krisen utgör ett extremfall.

”Eljest vore det obegripliga inte den allmänna profitkvotens fall utan tvärtom den relativa långsamheten i detta fall. Så verkar lagen bara som tendens, vars verkan framträder på ett märkbart sätt bara under bestämda förhållanden och under förloppet av långa perioder” (Marx, 1973, s. 218).

Krisernas faktiska periodicitet härrör helt enkelt från kapitalismens förmåga att övervinna överproduktionen av kapital genom ändringar i produktionsbetingelserna, vilka ökar mängden mervärde och återupprättar en lämplig utsagningsgrad i förhållande till det existerande kapitalet (Mattick, 1975, s. 62).¹⁶

Om det lyckas att genom kriserna omstrukturera kapitalet så att en större profitabilitet uppnås är självklart inte enbart en snävt ”ekonomisk” fråga. Inget blir klarare under krisen än kapitalismens slösaktiga och destruktiva sida. Dess ”civiliserande” tendenser framstår som köpta till ett mycket högt pris. Kampen mellan arbete och kapital, klasskampen i vidaste mening, blir en kamp om själva systemet. Kampens utgång kan inte förutsägas, och i denna mening ”är ingen kris den slutgiltiga krisen” för kapitalismen. Krisen är det skarpaste uttrycket för motsägelsernas ”sjuklighet” under kapitalismen, men den är samtidigt ”kuren”, ”den våldsamt återkommande enheten mellan element, som gjort sig självständiga” (Marx, 1975, s. 368/MEW 26:2, s. 514).¹⁷

3. Felaktiga versioner av kristeorin

(a) Krisens möjlighet sammanblandad med dess orsak

Det finns många möjligheter till störningar och kris framkallande utveckling i varornas och kapitalets cirkulationsprocess. Marx diskuterar kapitalets cirkulationsprocess i Kapitalets andra band, och många marxister har antagit, att orsaken till kriserna ligger i cirkulationsprocessen. När Marx utvecklar den allmänna ackumulations- och kristeorin antar han, att alla varor säljs till sina värden, och att det inte föreligger några störningar i cirkulationsprocessen. Inte desto mindre drivs systemet mot kriser på grund av överproduktionen av kapital.

I sin kritik av Ricardo utelämnar han antagandet att det inte finns några problem i cirkulationsprocessen. Han påvisar den alltid närvarande möjligheten för kriser som orsakas av det faktum, att den kapitalistiska ekonomin inte är en *bytsekonomi* där produkter byts mot produkter, utan en ekonomi med penningbyte. Och pengar är inte enbart ett bytesmedel, utan är i sin funktion som betalningsmedel ett värdelager (abstrakt, allmänt samhällligt arbete).

Marx pekade på två avgörande kännetecken för varuutbytet som i sig rymmer krisens möjlighet. Det gäller åtskiljandet av *försäljning och köp* och det faktum, att pengar används som betalningsmedel för att överbrygga detta åtskiljande. Varan existerar i *verkligheten* som ett

¹⁶ Som Mattick säger är inte det senaste århundradets *bestämda* kriscykel direkt relaterad till den marxiska kristeorin.

¹⁷ I denna mening ”existerar inte permanenta kriser”, som Marx säger (MEW 26:2, s. 497). Att Marx entydigt intog en sådan ståndpunkt framgår av denna passage i Grundrisse, vilken Marx till stor del skrivit på engelska: ”Således kommer den högsta utvecklingen av produktivkrafterna och den största utvidgningen av den existerande rikedomens att sammanfalla med en förringelse av kapitalet, förnedring av arbetaren och en kraftigt skärpt uttömning av hans levande krafter. Dessa motsättningar leder till explosioner, våldsamma omvälvningar, kriser, varigenom kapitalet våldsamt reduceras till en omfattning, varifrån det kan utvecklas på nytt... Denna reduktion sker genom plötsliga avbrott i arbetet, tillintetgörande av en del av kapitalet... Således blir kapitalet i stånd att fullt sysselsätta sina produktiva krafter utan att begå självmord. Ändå leder dessa regelbundet återkommande katastrofer till deras återupprepning i en större skala, och slutligen till att kapitalet våldsamt kastas över ända” (Marx, 1953, s. 636).

bruksvärde och *nominellt*, i sitt pris, som ett bytesvärde. Således är det i varans *metamorfos* som *möjligheten* för en kris föreligger. För att realisera sitt pris måste den säljas. Den möjliga svårigheten att förvandla varan till pengar (V-P), genom att sälja den, uppstår till följd av att varan måste omsättas till pengar, men penningen behöver inte omedelbart omsättas till en vara (P-V). Försäljning och köp kan avskiljas. Ingen kan sälja om inte någon annan köper, men ingen behöver köpa för att han just har sålt. (Pengar kan anhopas).

Vi betraktar nu penningen som ett betalningsmedel. Om en särskild vara av en eller annan orsak inte kan säljas vid en bestämd tidpunkt, så är kanske inte denna varas producent i stånd att betala sin skuld etc. Detta kan betyda att ett helt nätverk av inbördes förpliktelser och skulder inte kan uppfyllas, och därför föreligger möjligheten för en kris. Det är dessa möjligheter som Marx kallar krisens *formella möjligheter*. Den första formen är möjlig utan den sista, det vill säga att kriser är möjliga utan kredit och utan pengar, som tjänar som betalningsmedel. Men den andra formen är inte möjlig utan den första, det vill säga avskiljandet av köp och försäljning (Marx, 1975, s. 368-369/ MEW 26:2, s.514-515). Vad som är viktigt för vår diskussion är vad Marx sade om dessa *formella möjligheter för krisen*, och hur vi skall betrakta dem.

”Krisernas *allmänna möjlighet* är själva kapitalets formella *metamorfos*, isärfallandet i tid och rum av köp och försäljning. Men detta är aldrig krisens *orsak*. Ty det är ingenting annat än den *mest allmänna formen för krisen*, således krisen själv i dess *mest allmänna uttryck*. Man kan emellertid inte säga att *krisens abstrakta form* skulle vara *krisens orsak*. Om man frågar efter dess orsak, så vill man just veta varför *dess abstrakta form*, formen för dess möjlighet, förvandlas till *verklighet*.

Krisens *allmänna betingelser* ... måste kunna härledas ur den kapitalistiska produktionens allmänna betingelser” (Marx, 1975, s. 369/MEW 26:2, s. 515-516).

Det är många olika faktorer som kan påskynda krisen, och som kan *synas* vara dess orsak. Marx gav många exempel såsom fetslagen skörd, olämplig avskrivningsfond för ersättning av fast kapital, förändringar i kapitalets omslagstid, ändrade handelsvägar etc. Men alla dessa faktorer, som kan påskynda kris och på så sätt ge den dess särskilda historiska drag, är inte dess allmänna orsak, vilken måste sökas i betingelserna för själva den kapitalistiska produktionen.¹⁸

En oavbruten cirkulationsprocess för ett enskilt kapital är beroende av effektiviteten i kapitalets cirkulationsprocess som helhet, och kapitalets cirkulationsprocess fungerar bara under betingelser som tillfredsställer totalkapitalets krav på värdeförmering. Det är inte möjligt att avskilja cirkulationsprocessen från den kapitalistiska produktionsprocessen som helhet. Det är just detta som är felet med de två viktigaste förvrängda versionerna av den marxistiska kristeorin, nämligen disproportionalitets- och underkonsumtionstesens. De allmänna dragen hos dessa två ståndpunkter kommer nu att diskuteras.

(b) Disproportionalitetstesens

När Marx i diskussionen om reproduktionsschemana i andra bandet av *Kapitalet* talade om det faktum, att kapitalistisk produktion, i vilken pengar inte bara spelar rollen av cirkulationsmedel, utan också fungerar som penningkapital i reproduktionens *normala* förlopp i antingen enkel eller utvidgad skala, alstrar

¹⁸ För en liknande uppfattning se Shoul (1960, s. 461-463) och Schmiede (1972, s. 166ff).

”... betingelser /som/ lika gärna /kan/ medföra ett onormalt förlopp, som slår om i kriser, då jämvikten själv är en tillfällighet, vid den spontana utvecklingen av produktionen” (Marx, 1971, s. 432/MEW 24, s. 491).¹⁹

Disproportionalitetstesen vilar på en ohållbar tolkning av reproduktionsschemana i andra bandet av *Kapitalet*. I dessa scheman visar Marx de nödvändiga relationer som måste föreligga mellan de två viktigaste avdelningarna (produktionsmedelindustrierna och konsumtionsmedelindustrierna), för att den enkla och utvidgade reproduktionens process skall fortsätta ostört. Han försöker visa, att bytesrelationerna mellan de två avdelningarna måste vara i överensstämmelse både vad gäller deras *värde-* och *bruksvärdesida*, om jämviktsbetingelserna för det totala samhällsliga kapitalets reproduktion skall bevaras. Han sade inte, att de kunde bevaras, men påvisade de betingelser som skulle vara nödvändiga, i avsikt att ge en fullständigare förståelse av de här aktuella processerna. I denna mening kan, som Rosdolsky (1969, s. 539) uttryckt det, ”reproduktionsschemana i andra bandet ses som en (provisorisk) lösning på det så kallade realisationsproblemet”.

Vad Marx visar är, att om vissa proportionalitetsvillkor kan iaktas i bytet mellan de två avdelningarna, kommer det inte att uppstå någon överproduktion av varor, och reproduktionen i antingen enkel eller utvidgad skala kan fortsätta ostörd. Det vill säga, att den kapitalistiska krisens allmänna orsak inte kan ligga i cirkulationsprocessen. Varken överproduktionens *möjlighet* eller *omöjlighet* följer av dessa scheman. Att det i verkligheten föreligger många störningar av jämvikten tar Marx för givet, vilket vi redan påvisat. Men dessa störningar är inte orsaken till en kris, även om de kan synas påskynda den. För att klargöra krisens orsak måste vi visa hur krisens möjlighet och dessa störningar och disproportioner omvandlas till en verklig kris, hur de generaliseras till själva den totala produktionsprocessen.

Dessa reproduktionsscheman abstraherar från avgörande element i den kapitalistiska produktionsprocessen, nämligen ökningen i kapitalets organiska sammansättning och den medföljande ökningen av det tekniska framåtskridandet och produktionen av relativt mervärde. Den kapitalistiska produktionens normala framåtskridande kommer ständigt att störa ”jämvikten” i det proportionella bytet och därför de relationer mellan produktion och konsumtion, som påvisats i analysen av reproduktionsschemana. Vad som måste hållas i minnet är, att dessa scheman bara är ett särskilt stadium i utvecklingen av Marx’ teori, som representerar en bestämd abstraktionsnivå. Produktions- och cirkulationsprocessen, produktions- och realisationsproblemet måste ses inom ramen för den kapitalistiska produktionens totalprocess och därför i förbindelse med de motsägelsefyllda utvecklingstendenser, som vi tidigare analyserat.

Olika tolkningar av dessa reproduktionsscheman har varit av betydelse i vissa politiska strider inom arbetarrörelsen. Det är intressant att se hur användningen (eller missbruket) av dessa scheman kan ha eller har haft enorma politiska konsekvenser. De ryska legala marxisterna under ledning av Tugan Baranowski stödde sig, liksom Bulgakow och även den unge Lenin, på dessa i argumentationen mot narodnikerna. Narodnikerna hade påstått, att på grund av Rysslands underutveckling och avsaknaden av ”interna” och ”externa” marknader skulle kapitalismen inte vara i stånd att utveckla sig. De legala marxisterna och Lenin genmälde, att kapitalistisk industrialisering var möjlig eftersom en relativt snabb tillväxt i produktionsmedelindustrierna kunde uppnås genom en förändring av det proportionella förhållandet mellan de två sektorerna. Men som Rosa Luxemburg anmärker:

¹⁹ Se också hans påpekande om den disproportion mellan fast och flytande kapital – ”ett favoritargument för ekonomernas förklaring av kriser” – som måste uppkomma under förutsättning av *normal* reproduktion (Marx, 1971, s. 409/MEW 24, s. 465).

”frågan var om kapitalismen i allmänhet och rysk kapitalism i synnerhet är i stånd att utveckla sig; dessa marxister bevisade emellertid denna förmåga i sådan utsträckning att de även gav teoretiskt bevis för att kapitalismen kan fortleva för alltid” (Luxemburg, 1963, s. 325).

De ryska legala marxisterna betonade en aspekt av problemet, nämligen att ackumulationen själv utvidgar kapitalistiska marknader. De hade i sin polemik inte funnit det nödvändigt att argumentera för att denna utveckling är motsägelsefylld, att den är en begränsad möjlighet för en utvecklad kapitalism. Men Rosa Luxemburg drev sin argumentation alltför långt. Hon förnekade att ackumulationen är ”möjlig” om förutsättningarna i Kapitalets första och andra band är givna (Luxemburg, 1972, s. 58). Hon lyckades inte förstå modellernas abstraktionsnivå, och tvingades att vända sig till en teori, som grundades på ”avsaknaden av icke-kapitalistiska marknader” för att rättfärdiga vad som hade varit en metodiskt korrekt och revolutionär ståndpunkt.

De ryska legala marxisternas argument var mycket lockande för de tyska och österrikiskt-tyska socialdemokraterna. Först Hilferding, sedan Otto Bauer och slutligen Kautsky, antog reproduktionsschemana och utvecklade dem så att de passade för att visa, att ackumulationen kan äga rum ostört, och att lagen om profitkvotens fallande tendens kommer att upphävas. Kriser kunde bara orsakas av disproportionaliteter och dessa kunde förhindras genom planering. Till exempel är föreställningen om ett ekonomiskt sammanbrott för kapitalismen enligt Hilferding ”överhuvudtaget inte någon rationell uppfattning” (citerat efter Rosdolsky, 1969, s. 47). Detta beror på att

”Under kapitalistisk produktion kan reproduktionen i såväl enkel som utvidgad skala fortsätta ostörd, om bara dessa proportioner bevaras” (citerat efter Rosdolsky, 1969, s. 318).

Konsekvenserna av sådana synpunkter för en diskussion om statens roll i den kapitalistiska ekonomin är uppenbara. De innebär ett tillbakavisande av den revolutionära ståndpunkten till förmån för den reformistiska.

I Otto Bauers modell finner vi en ökande organisk sammansättning hos kapitalet, men, som Rosa Luxemburg påpekade, en konstant mervärdekvot. Trots denna osannolika kombination bryter modellen samman även utifrån sina egna förutsättningar. Henryk Grossman visade detta i en kritik av Bauers reproduktionsscheman. Bauer påstod att hans scheman visade att en ostörd ackumulation var möjlig, men han utarbetade bara resultaten av sitt schema för fyra år. Grossman fortsatte och visade, att efter en bestämd period måste systemet bryta samman på grund av bristen på mervärde (Grossman, 1970, s. 99). Vad de teoretiker som förfäktar teorin om disproportionalitetskriser glömmer är, att Marx visar *nödvändigheten* av kriser, av överproduktion av kapital, genom att förutsätta proportionalitet mellan avdelningarna. Medan störningar och disproportionalitet är ett bestående drag hos det kapitalistiska produktionssystemet, är de bara *partiella* till sin effekt, och eftersom de alltid är närvarande kan de inte vara förklaringen till kriscykeln. Innan vi lämnar detta avsnitt skall vi nämna de störningar av produktionsprocessen som orsakas av omslagsperioden och förnyelsen av fast kapital. Med den kapitalistiska produktionens framåtskridande ökas det fasta kapitalets livslängd och den mängd värde det innehåller. A andra sidan förkortas ständigt det fasta kapitalets livslängd av

”den ständiga omvälvningen av produktionsmedlen, som ävenledes oavbrutet tilltar i takt med det kapitalistiska produktionsättets utveckling. Därav följer också växlingen i produktionsmedel och nödvändigheten att ständigt ersätta dem till följd av deras moraliska förslitning, långt innan de är fysiskt förslitna” (Marx, 1971, s. 167/MEW 24, s. 185).

Kriser bildar alltid utgångspunkten för nya stora investeringar och skapar i denna mening en ny materiell bas för nästkommande omslagscykel. Detta leder till en expansion som fortsätter fram till nästa nedgång som orsakas av en otillräcklig produktivitet i förhållande till det existerande kapitalet. Även om det fasta kapitalets livscykel otvivelaktigt påverkar den

kapitalistiska produktionens cykliska natur, så är dess påverkan självfallet beroende av den kapitalistiska expansionen i allmänhet och av de tendenser som är inneboende i denna utveckling.

(c) Underkonsumtionsteorin

Denna uppfattning är i själva verket bara en extrem version av disproportionalitetsteorin. Den ser grunden för de kapitalistiska kriserna i den ofrånkomliga disproportionen mellan produktion och konsumtion. Underkonsumtionsteorierna i deras olika former har ett centralt fel gemensamt. Det är, att de bryter den avgörande förbindelsen mellan produktions- och cirkulationsprocessen och uppfattar den senare som oavhängig och som den förras begränsning. Vare sig det är avsaknaden av icke-kapitalistiska marknader (Rosa Luxemburg) eller den ”inneboende tendensen att utveckla produktionskapaciteten för konsumtionsvaror snabbare än efterfrågan på konsumtionsvaror” (Paul Sweezy) eller bristen på effektiv efterfrågan som försvagar investeringsmotivet (Joan Robinson och andra vänsterkeynesianer), så är det cirkulationsprocessen som är produktionsprocessens slutliga begränsning. De sista två fallen manifesterar sig antingen i en kris (överproduktion av konsumtionsvaror) eller i stagnation (lediga produktiva resurser utnyttjas inte för att skapa en större kapacitet, eftersom det inses, att en större kapacitet kommer att vara överflödig i förhållande till den efterfrågan på varor som den kan skapa) (Sweezy, 1970, s.182).

Marx kritiserade själv mycket skarpt alla de underkonsumtionsteorier som var honom bekanta (speciellt Malthus och Chalmers). Det är besväret värt att undersöka Marx’ kritik av Malthus, därför att den påvisar alla underkonsumtionsteoretikers bristande förståelse för den kapitalistiska produktionens natur. Problemet härrör från Malthus’ värdeteori. Värdet av en vara svarar mot värdet av den lön som varan innehåller, plus ett profittillägg på det förskottrade kapitalet, som kapitalisten tar ut i överensstämmelse med den allmänna profitkvoten. Det sistnämnda är *priset för köparen* till skillnad från *priset för producenten*, och det är priset för köparen som är varans verkliga värde. Frågan är hur detta pris kan ”realiseras”, och vem som skall betala det? (MEW 26:3, s.35). Ett inbördes byte inom kapitalistklassen är inte tillräckligt, och troligtvis förvärrar en ökad ackumulation bara den bristande överensstämmelsen. Det kommer att finnas fler varor som måste säljas²⁰. Malthus’ lösning på detta problem var naturligtvis en växande klass av improduktiva konsumenter, ”köpare som inte är säljare”, vilka möjliggör för kapitalisten att realisera sin profit och sälja varorna ”till deras värde”.

”Hur dessa ‘köpare’ kommer i besittning av sina köpemedel – hur de först måste överta en del av kapitalisternas produkt utan ekvivalent och därefter med denna /produkt/ köpa tillbaka för mindre än ekvivalenten – det förklarar inte Herr Malthus” (MEW 26:3, s. 15).

Senare hänvisar Marx till denna tredje klass av köpare som en *deus ex machina* – en klass som utför en fas i varucirkulationen P-V, men inte P-V-P. En klass som köper utan att sälja (MEW 26:3, s. 44).

Var kommer deras finansiella resurser ifrån? Den kritiska punkten ligger i det redan producerade värdet. De är *improduktiva konsumenter* och en ökning av sådan konsumtion

²⁰ Denna typ av argument har framförts av Sweezy (1970, s. 181-183) och av Baran/Sweezy (1970, s. 75). Tony Cliff, (1957, s. 37) argumenterar på ett liknande sätt i sin ”underkonsumtions”-version av krisen.

”I *sista* hand är alla produktionsmedel *potentiellt* konsumtionsmedel... Den relativa ökningen av den del som är inriktad på ackumulation jämfört med den del som är direkt inriktad på konsumtion måste leda till överproduktion. Och detta är en kumulativ process.”

Keynes (1964, s. 105-106) intog implicit denna ståndpunkt:

”Nya kapitalinvesteringar utöver de löpande reinvesteringarna kan bara äga rum om de *framtida* konsumtionsutgifterna förväntas öka” och ”kapital är inte ett självnärande väsen som existerar skilt från konsumtionen”.

I alla dessa teorier är *överproduktion* och *underkonsumtion* synonyma, vilket absolut inte gällde för Marx.

kommer därför att dämpa ackumuleringen. Effekten av en betydande ökning av sådana utgifter kommer därför att skärpa rörelsen mot stagnation, och profitkvotens latent fallande tendens kommer att bli till ett verkligt fall. Det kommer att produceras otillräckligt med mervärde för att tillfredsställa det investerade kapitalets krav på profitabilitet.

”Om för stor del av merarbetet direkt används för produktion av ‘lyx’ så kommer naturligtvis ackumuleringen och reproduktionsgraden att stagnera, emedan en för liten del förvandlas tillbaka till kapital” (MEW 26:3, s. 242).

För Marx är det motsättningen mellan materiell produktion och värdeproduktion som leder till svårigheter i ackumulationsprocessen. Krisen är en överproduktion av kapital i förhållande till profitabiliteten eller, vilket går på ett ut, en underproduktion av mervärde i förhållande till det totala kapitalets växande mängd.

”Överproduktion av kapital, inte av enskilda varor – ehuru överproduktion av kapital alltid inkluderar överproduktion av varor – betyder därför ingenting annat än överackumulering av kapital” (Marx, 1973, s. 229/MEW 25, s. 261).

Överackumuleringen av *kapital* är orsaken till överproduktionen av varor, och den sistnämnda är inte den kapitalistiska produktionsprocessens begränsning.

Underkonsumtionsteoretikerna ser antingen ”statiskt” på det kapitalistiska systemet och blandar samman effektiv efterfrågan med ”konsumtions”-efterfrågan (slöseri eller annat), eller så ser de systemet enbart från dess ”materiella sida, och vi står inför en ”potentiell” eller ”verklig” överproduktion av varor. Nu utgörs den effektiva efterfrågan under kapitalismen av arbetarnas och kapitalisternas konsumtion (slöseri eller annat), av ersättningen för det konstanta kapital som förbrukas i produktionsprocessen, och av det *ytterligare* mervärde som investeras, det vill säga tilläggskapital. Det är denna sista del som är central för ackumulationsprocessen och som bestämmer det kapitalistiska systemets expansionsförmåga. Detta leder oss slutligen tillbaka till ”teorin om den fallande profitkvoten”, på vilken förklaringen av den avtagande profitabiliteten och den därav följande uppbromsningen av ackumulationsprocessen vilar. Som Marx så klart uttryckte det i *Kapitalet*:

”Man får aldrig glömma, att produktionen av detta mervärde – och återförvandlingen av en del av detta till kapital, ackumuleringen, bildar en integrerande del av denna mervärdeproduktion – är det omedelbara målet och det bestämmande motivet för den kapitalistiska produktionen. Man bör därför aldrig framställa denna som något den inte är, nämligen som en produktion med konsumtionen eller tillverkningen av konsumtionsmedel för kapitalisterna som sitt omedelbara mål. Gör man detta, bortser man helt och hållet från dess specifika karaktär, som gör sig gällande ända in i dess märke (Marx, 1973, s. 222/MEW 25, s. 253-254).

Joan Robinsons kritik av Marx i ”*Essay on Marxian Economics*” är helt i överensstämmelse med hennes keynesianska ståndpunkt. Hon säger om de två berömda passagerna i *Kapitalets* tredje band, som vid en ytlig läsning kan tillskriva Marx en underkonsumtionsståndpunkt:

”För att hålla fast vid Marx- (?) argument är det således nödvändigt att visa, att investeringar beror av profitkvoten, och att profitkvoten ytterst är avhängig konsumtionsraften. Kort sagt är det nödvändigt att formulera en teori om profitkvoten som baseras på principen om effektiv efterfrågan”

Och:

”teorin om profitkvoten avleder uppmärksamheten från ämnet och förhindrade Marx att behandla teorin om effektiv efterfrågan uttömmande” (Robinson, 1963, s. 50-51).

Marx skiljer sig från Keynes just på frågan om den fallande profitkvoten. Det är inte konsumtionsbenägenheten eller *subjektiva* förväntningar om en *framtida* profitabilitet som är avgörande för Marx. Det är *utsagningsgraden* och *arbetets samhällsliga produktivitet*, och dessa

bådas förhållande till den existerande kapitalmängden, som står i centrum för analysen. Medan för Keynes kapitalets låga gränsproduktivitet orsakas av ett kapitalöverflöd i förhållande till profitförväntningarna ²¹ (Keynes, 1964, s. 136) och därför i förhållande till en ”potentiell” överproduktion av varor (kapitalisten kommer därför inte att investera), står för Marx överproduktionen av kapital bara i förhållande till arbetets samhälleliga produktivitet och de existerande utsagningsbetingelserna. Den är ett uttryck för den otillräckliga mängden mervärde i förhållande till det totala kapitalet. Således kan krisen för Marx *bara* lösas genom en utvidgning av den profitabla produktionen och ackumulationen, medan Keynes antar, att den kan avhjälpas genom en ökning av den ”effektiva efterfrågan, och detta öppnar möjligheter för regeringen att sätta i gång produktion. Att detta har vissa begränsningar kommer en del av vår diskussion i nästa avsnitt att gälla. Allt som behöver sägas här är, att ökningen av den ”effektiva efterfrågan” och försök att stimulera ”investeringsmotivet” bara kan lyckas om det leder till en ”omstrukturering av kapitalet” i riktning mot en större profitabilitet. Om statligt initierade utgifter kan uppnå detta beror på deras natur och effekterna för den privatkapitalistiska sektorn. Vi har tagit med Keynes teori om ”effektiv efterfrågan” i våra diskussioner om underkonsumtionsteorin just för att den har övertygelsen om att ”konsumtionen”, och därför cirkulationsprocessen, är produktionsprocessens begränsning gemensam med underkonsumtionsteorin, och detta trots erkännandet av att investeringar utgör en central del av den ”effektiva efterfrågan”. Vad som återstår i detta avsnitt är att påvisa, att de passager i det tredje bandet som hänvisar till massornas underkonsumtion inte på något sätt kan tolkas som en kristeori grundad på antaganden om underkonsumtion.

Den grund som vanligtvis ges för en underkonsumtionsteori om kriser är Marx’ yttrande om att

”Den yttersta grunden till alla verkliga kriser förblir alltid massornas fattigdom och begränsade konsumtion i dess motsättning till den kapitalistiska produktionens drift att utveckla produktivkrafterna, som om bara samhällets absoluta konsumtionsförmåga bildade dess gräns” (Marx, 1973, s. 439/MEW 25, s. 501).

Ovanstående passage innehåller inget annat än en beskrivning eller ny framställning av de kapitalistiska produktionsförhållandena. Marx kallade det tautologi att förklara krisen med bristen på faktisk konsumtion (Marx, 1971, MEW 24, s. 409 och 5:1973, s. 234/MEW 25, s. 254), och detta stödjer vår ståndpunkt. Begränsningen av massornas konsumtion är förutsättningen för kapitalets värdeförmering. Det är bara ett annat uttryck för den kapitalistiska produktionens ”värde”karaktär, och är därför identisk med den kapitalistiska produktionens motsägelsefyllda natur – kapitalets försök att expandera utan gräns och den begränsade grundvalen för denna expansion, arbetarbefolkningen. De följande passagerna gör innebörden helt klar:

”Ett speciellt villkor för överproduktionen (av kapital) är den allmänna lagen för den kapitalistiska produktionen, nämligen att producera i en omfattning motsvarande produktivkrafterna (det vill säga möjligheten att med en given kapitalmängd utsuga den största möjliga arbetsmängden) utan hänsyn till de existerande begränsningarna på marknaden eller de betalningsförmögna behoven, och att genomföra detta genom en ständig utvidgning av reproduktionen och ackumulationen och följaktligen en ständig återförvandling av reventy till kapital, medan å andra sidan massan av producerer förblir inskränkt till en genomsnittlig behovsnivå och med hänsyn till den kapitalistiska produktionens uppläggning måste förbli det” (Marx, 1975, s. 387/MEW 26:2, s. 535).

²¹ Således skriver Keynes:

”Det är viktigt att förstå, att en given kapitalstocks gränseffektivitet är beroende av *förändrade förväntningar*, eftersom det främst är detta beroende som medför att kapitalets gränseffektivitet är utsatt för våldsamma fluktuationer, som är förklaringen till konjunkturcykeln” (Keynes, 1964, s. 143-144).

För att sammanfatta detta avsnitt avslutar vi med ett bidrag från Engels, som kanske skarpest och klarast angriper underkonsumtionsteorin om kriser:

”Nu är emellertid massornas underkonsumtion, inskränkningen av konsumtionen till det för deras underhåll och reproduktion nödvändiga tyvärr ingen ny företeelse. Den har funnits lika länge som det funnits utsugande och utsugna klasser...

Massornas underkonsumtion är en nödvändig betingelse för alla samhällsformer som grundar sig på utsugning, alltså även för den kapitalistiska: men det är först den kapitalistiska produktionsformen som för till kriser. Massornas underkonsumtion är alltså en av förutsättningarna för kriserna och spelar sedan länge en erkänd roll i dem; men den säger oss lika litet om orsakerna till att kriser förekommer för närvarande som den ger oss någon förklaring till att de inte tidigare förekommit” (Engels, *Anti-Dühring*, s. 396-97/MEW 20, s. 266).

4. Staten och kristeorin.

(a) Introduktion

Statsutgifter har spelat en viktig roll för upprätthållandet av den sociala och politiska stabiliteten sedan andra världskriget, och några gör även gällande att utgifterna för militära ändamål och rymdforskningar varit avgörande. Därför är frågan om dessa utgifters natur och begränsningar avgörande för den marxistiska teorin. Det följande är ett försök att i anslutning till Marx” kristeori förklara de statliga utgifternas roll och natur (inklusive militärutgifterna). Denna förklaring utgör bara en översikt och ett skelett utifrån vilket en fortsatt diskussion kan föras. Speciellt saknas här en diskussion om hur verkningsfull statsinterventionen är i dagens nationella ekonomier, med de internationella valutamarknadernas och de internationella företagens tillväxt.

Vi kommer att hävda, att statsutgifternas natur är helt avgörande för denna diskussion. I den mån som de är ”improduktiva” är det nödvändigt att alltmer öka arbetets produktivitet i både den privata och statliga sektorn, för att de skall kunna besvaras och utvidgas. Bara genom denna förståelse blir det klart, varför kapitalets koncentrations- och centralisationsprocess fortgått i ett ökat tempo. Den skärpta konkurrensen på världsmarknaden är ytterligare ett uttryck för behovet av att utvidga marknaderna och bevara och öka den egna andelen av det världen över producerade mervärdet. Detta har givetvis påskyndat kapitalets ”sammansmältning”. I England avspeglas denna process i ”rationaliseringarna”, som inbegriper ”produktivtetsavtal”, ”Industrial Relations Act” och andra försök att göra kapitalet mer ”produktivt”.²²

Kring sekelskiftet var konjunkturcykelns mekanism inte längre tillräcklig för att genom kris och konkurrens omstrukturera kapitalet så att en större profitabilitet kunde uppnås. Som Paul Mattick uttrycker det

”Konjunkturcykeln hade tydligen upphört att vara ett instrument för ackumulationen. Eller annorlunda uttryckt: konjunkturcykeln hade blivit en världskrigens ’cykel’. Även om det går att ge en politisk förklaring av denna situation, så var den också en följd av den kapitalistiska ackumulationsprocessen” (Mattick, 1975, s. 115)

²² Det är inte allmänt erkänt, att tyngdpunkten i regeringsåtgärderna ligger på ”kontrollen” av arbetskraften för att skapa en så disciplinerad arbetskraft, att ny teknologi och, än viktigare, nya metoder för arbetets organisation kan införas. Om arbetsproduktiviteten kan stiga tillräckligt, så är stora företag självklart beredda att betala mycket stora ökningar för att genomföra sin reorganisation, som till exempel British Leyland nyligen. Det ”nya” med den så kallade vetenskapliga ledningen (scientific management) var, när allt kommer omkring, att den gör ”höga löner och låga arbetskostnader... inte bara förenliga, utan ... i de flesta fall inbördes betingade” (F. W. Taylor, *Shop Management*, 1903, s. 21-22. Citerad efter Alfred Sohn-Rethel: ”The Dual Economics of Transition”, i *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 2:2 (augusti 1972), s. 43). De som ser dessa åtgärder som först och främst en attack mot reallönerna missar den avgörande punkten: nödvändigheten att öka arbetets samhälleliga produktivitet, om det skall produceras en profitmängd som är tillräcklig för att undvika en fallande profitkvot.

Och det framgick att

”Det alltså endast /var/ under betingelser med krig i stor skala, i vilket nästan halva bruttonationalprodukten användes för att täcka krigsbehoven, som man till fullo utnyttjade de produktiva resurserna” (Mattick, 1975, s. 118).

Det keynesianska anti-krisförslaget skall ses i detta sammanhang. Krigsperioden hade redan drivit staten till en omfattande intervention i ekonomin. Keynesianernas grundläggande argument var, att statsintervention i ekonomin var nödvändig för att öka den effektiva efterfrågan och kompensera den privata kapitalbildningens avtagande tempo. Detta var nödvändigt för att förhindra en stor arbetslöshet och den därav följande sociala oron.

Andra världskriget ledde, som alla krig, till en ytterligare omfördelning av ekonomisk makt och till en koncentration och centralisering av kapital i händerna på de mest dominerande ekonomiska makterna. I denna mening övertar kriget krisens ”roll” genom att det möjliggör omstruktureringen av kapitalet och därigenom arbetsproduktivitetens ökning. Genom en enorm kapitalförstörelse förbättrade kriget betingelserna för en fortsatt ackumulation. Statsinterventionen var av avgörande betydelse för ”reorganisationen” av den kapitalistiska produktionen efter kriget; en process som inte hade kunnat genomföras av det privata kapitalet ensamt. Det var själva den enorma kapitalförstörelsen som lade grunden för högkonjunkturen efter kriget.²³ Då grundvalen för en expansion förelåg behövde staten bara sätta fart på denna process genom underbalansering av budgeten, kreditexpansion och omfördelning av de viktiga resurserna till de mest produktiva kapitalens fördel.

På detta stadium måste vi undersöka statsutgifternas natur och förstå deras förhållande till den privata kapitalbildningen. Det väsentliga med statsutgifterna är, att de finansieras via skatterna. Om staten finansierar sina utgifter genom underbalansering tar den i motsvarande omfattning ”framtida” skatter, vilka förutsätter kapitalets framtida profitabilitet, i anspråk. I bägge fallen dras existerande eller ”framtida” mervärde från det privata kapitalet i form av skatter eller lån för att betala dessa utgifter. Detta betyder ett fall i ackumulationen och en avtagande tillväxt i arbetsproduktiviteten, vilket har sin grund i att den statsframkallade produktionen är ”improduktiv” från kapitalismens synpunkt som helhet. Även om statsutgifter ”realiserar” mervärde, så fungerar de produkter som staten köper i allmänhet inte som kapital och tjänar därför inte produktionen av nytt mervärde.²⁴ De färdiga produkter som staten köper förvärvas med redan producerat mervärde. Den enskilde privatkapitalist som producerar för statens räkning erhåller självfallet den genomsnittliga profitkvoten, och ”mervärde” produceras av hans utsugna arbetare. Men från samhällets synpunkt, för det samhälleliga totalkapitalet, utgör de ”improduktiva” statsutgifterna ett ”avflöde” av kapital. Således erhåller den enskilde kapitalist som producerar för staten sin profit bara genom en omfördelning av redan producerat mervärde.

Vi skall nu undersöka teorier om statsutgifternas betydelse för militärproduktion och genom kritiken av dem klargöra problemet.

²³ Det är också min uppfattning, att medan den ryska revolutionens revolutionära inverkan på arbetarklassen i de västeuropeiska länderna efter första världskriget inte tillät kapitalismen att verkligen påbörja en ny expansionsfas, var betingelserna efter andra världskriget, trots själva kriget, helt annorlunda. Stalinism och fascism hade haft sin inverkan på arbetarrörelsen och det var därför mycket lättare att efter kriget ”reorganisera” kapitalismen i riktning mot en ökad profitabilitet utan den enorma opposition från arbetarklassens sida som sågs på 20-talet. Efterkrigsboomen hjälptes säkerligen av dessa betingelser. Införandet av vetenskap och ny teknologi i industrin etc. kunde ske mycket smidigare.

²⁴ Frågan om de nationaliserade industrierna kommer att behandlas senare.

(b) Teorier om rustningsproduktionens roll i ekonomin

Teorier om rustningens roll i ekonomin utvecklades först som modifierade versioner av underkonsumtionsståndpunkten. De teorier som vi kortfattat skall diskutera företräds av teoretiker med anspråk på att vara marxister. Syftet med detta avsnitt är att visa, att även om de ibland, mer eller mindre allvarligt, erkänner Marx' teori om den fallande profitkvoten, så uppvisar de ingen verklig förståelse av Marx' ståndpunkt. Och då de inte uttryckligen är underkonsumtionsteoretiker är de, följdriktigt utvecklade, inget annat än en modifierad version av Keynes' teori om effektiv efterfrågan.

De första idéerna om rustningens roll i ekonomin hängde samman med imperialismteorier. I Rosa Luxemburgs fall var militarismen infogad i en imperialismteori, men hade också en annan funktion:

”Dessutom har militarismen en annan viktig funktion. Sett utifrån en rent ekonomisk synpunkt är den ett utmärkt medel för mervärdets realisering; den utgör i sig själv ett ackumulationsområde” (Luxemburg, 1963, s. 454).

Luxemburgs ståndpunkt är mycket förvirrad: hon ser rustningsproduktionen som finansierad av skatter, vilka uteslutande faller på lönerna och därmed berövar de icke-kapitalistiska skikten deras köpkraft (Luxemburg, 1963, s. 446). Således kan rustningsproduktionen betraktas som

”ett slags ‘tvångssparande’ som påtvingas arbetarna. Detta sparande är tillägg till sparande av mervärde. Det investeras i rustning, och därmed slutar historien” (Robinson, Introduktion till Luxemburg, 1963, s. 27).

I det fall rustningsproduktionen inte kan utgöra något betydelsefullt medel för mervärde-realiserings utöver vad den nationella marknaden kan absorbera, så skapas extra mervärde genom en ökning av utsagningsgraden. Det innebär från kapitalistklassens synpunkt som helhet en lönesänkning. Joan Robinson insåg denna inkonsekvens och föreslog en mer följdriktig ståndpunkt:

”Den analys som bäst passar Luxemburgs eget argument och verkligheten är, att rustningen erbjuder en investeringsmöjlighet för överskott (utöver de bidrag som kan komma från det tvångsmässiga lönesparandet), som till skillnad från andra slags investeringar *inte skapar några ytterligare problem genom att öka den produktiva kapaciteten*. (För att inte nämna de omfattande investeringsmöjligheter som skapas av återuppbyggnaden efter det att de kapitalistiska nationerna riktat sina vapen mot varandra)” (Robinson, Introduktion till Luxemburg, s. 27-28, min kursivering).

Den av Joan Robinson skisserade ståndpunkten står i centrum för de olika versionerna av teorin om den *permanenta rustningsekonomin* (the Permanent Arms Economy).²⁵ I detta fall har teorins syfte förändrats något: den skall framför allt förklara kapitalismens stabilitet under efterkrigsåren. Det är detta stabilitetsproblem som ger Joan Robinsons keynesianska förvanskning av Luxemburgs ståndpunkt betydelse.

Den ”permanenta krigsekonomin” stabiliserar enligt Cliff den överproducerande kapitalismen, eftersom ”den nya statliga efterfrågan på vapen, militärkläder, förläggningar etc” tillsammans med ”den ökade köpkraften bland de människor”, som indirekt får sin sysselsättning på grund av rustningsutgifterna, skapar ”större möjligheter för kapitalinvestering” (Cliff, 1957, s. 38)

²⁵ I synnerhet T. Cliff (1957, s. 34-40), M. Kidron (1970 och 1971) och T. N. Vance, *The Permanent War Economy*. Independent Socialist Press, Berkley, California, 1970.

²⁶. Den ”permanenta krigsekonomin” har som ”intern” marknad ersatt Rosa Luxemburgs nödvändiga ”externa” marknader.

”Den ’tredje’ köparen – varken arbetare eller kapitalistisk konsument – behöver inte nödvändigtvis vara en icke-kapitalistisk producent, utan kan vara den icke-producerande staten” (Cliff, 1968, s. 90, not).

Men detta är självfallet oriktigt. Den viktiga skillnaden är, att kapital- eller varuexport bidrar till att producera *ytterligare* mervärde i icke-kapitalistiska länder antingen genom en direkt investeringsprocess (produktion) eller genom *ojämnt byte*, och detta mervärde förs tillbaka till de framskridna kapitalistiska länderna.²⁷ Detta kan bara gälla för rustningsproduktionen om vapnen säljs någon annanstans än i det land där de produceras.²⁸ Det vill säga att det finns köpare med betalningsförmåga, med en *ekvivalent att byta* med. I annat fall gäller de invändningar Marx riktade mot Malthus också i detta sammanhang (se ovan).

Hittills har vi påvisat denna ståndpunkts förkärlek för underkonsumtionsteorin och Keynes. Innan vi fortsätter förklaringen av militärproduktionens mekanism, är det nödvändigt att säga något om den senaste och mest välkända versionen av denna teori. I en bok med titeln ”Western Capitalism since the War” och i olika essäer utvecklar Michael Kidron en mer fulländad syn på ”the Permanent Arms Economy”. Åtskilliga förvirrade ståndpunkter hålls samman i denna teori, och i allmänhet hålls underkonsumtionsaspekten i bakgrunden. Kidron försöker mer än alla de andra teoretikerna förbinda sin ståndpunkt med den ”marxistiska teorin om den fallande profitkvoten”. Innan denna teori diskuteras fullt ut är det därför nödvändigt att på ett allmänt plan förklara rustningsproduktionens stabiliserande funktion, som den beskrivs av alla dessa teoretiker, och att visa hur Kidron försöker förbinda detta med teorin om den ”fallande profitkvoten”.

Argumenten om ”underkonsumtion” och ”bristen på effektiv efterfrågan” som förklaring till statens intervention i ekonomin är alltför allmänna. Det viktiga för rustningsekonomitteoretikerna är varför rustningsproduktion, och bara sådan produktion, kan förklara efterkrigstidens stabilitet. Rustningsutgifter är i motsats till andra ”offentliga utgifter” mer effektiva då det gäller att stabilisera ekonomin och förhindra kris i näringslivet. Detta av följande skäl: de konkurrerar inte med privata intressen inom samma område, och ändå omfattande industrier som i allmänhet påverkas mest av kriser, de minskar kapitalismens produktiva kapacitet och får därmed det samhälleliga kapitalets tillväxt att avta. Trots att det inte ökar det nationella produktiva kapitalet, ser kapitalisterna dem som ett viktigt maktinstrument för försvaret av sin rikedom och även som ett vapen för framtida marknadsutvidgning. På så sätt tvingar de andra till samma utgifter. Som ytterligare punkter har framförts, att militärforskningens ”spinn off” inte varit obetydlig, att rustningsproducerande industrier drar fördel av att deras risker minimeras genom statsgarantier och att en stor del av forsknings- och utvecklingskostnaderna tas över av staten (Cliff, 1957, s. 38-39, Kidron, 1970, s. 49 och 50-54; Baran/Sweezy, 1970, s. 183 ff). Kidron tillägger, att resultatet av sådana utgifter har varit ”hög sysselsättning och, som en direkt följd av det, den högsta tillväxttakten någonsin”

²⁶ Ett liknande argument som härrör från Rosa Luxemburgs teori framförs av T. Kowalik, en polsk ekonom, när han säger:

”Hon gjorde sin abstrakta tes om omöjligheten för kapitalismen att existera utan den för-kapitalistiska omgivningen mer specifik genom sin analys av rustningssektorns roll i den totala ackumulationsprocessen. Av denna analys följer, att kapitalismen kan skapa sin inhemska marknad, som fyller samma funktion som en yttre marknad” (Rosa Luxemburg's Theory of Accumulation and Imperialism” i *Problems of Economic Dynamics and Planning: Essays in honour of M. Kalecki*. Pergamon Press, 1966, s. 219).

²⁷ Detta var det grundläggande felet i Rosa Luxemburgs teori om icke-kapitalistiska marknader; hon kunde inte ens förklara sina egna historiska resultat. Min artikel ”Imperialism and the Accumulation of Capital” i *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 2:2 (augusti 1972), s. 71, för en mer uttömmande diskussion.

²⁸ I världsmåttstock håller inte detta, det vill säga för ”världs”-kapitalet.

(Kidron, 1970, s. 49). Hur han förenar detta faktum med att rustningsutgifterna minskar kapitalismens produktiva kapacitet kommer att diskuteras nedan.

Kärnan i alla dessa argument, bortsett från de tekniska övervägandena, är, att rustningsproduktionen minskar den produktiva kapaciteten samtidigt som den ”gör slut på arbetslösheten”, och erbjuder investeringsmöjligheter och på så sätt stabiliserar ekonomin. Nu tycks det finnas två olika ståndpunkter som dessa teoretiker intar. Den första ser problemet som en överproduktion av varor, och rustningsproduktionen bidrar till mervärdets ”realisering”, utan att förvärra problemet ytterligare genom ökning av den produktiva potentialen. Det vill säga, att om fortsatt produktiv investering ägde rum, skulle problemet förvärras, eftersom divergensen mellan produktion och konsumtion bara skulle bli större. Rustningsproduktionen har inte denna effekt, eftersom den utgör ett ”avflöde” från det produktiva kapitalet. Ibland tycks Kidron hålla sig till detta argument, som till exempel när han säger att

”alltför stora produktiva utgifter från statens sida skulle både störa balansen mellan de enskilda kapitalen och skärpa systemets tendens till överproduktion” (Kidron, 1970, s. 55).²⁹

Men i andra sammanhang dominerar ett annat argument, och det är tydligast i hans senaste essä i ”World Crisis”, där han säger:

”Eftersom rustningsprodukter är slöseri (eller ‘lyx’) utgör de i strikt mening varken lönevaror eller investeringsvaror och kan därför inte utgöra inputs i systemet, de har ingen direkt del i bestämningen av detta och produktionen av dem har ingen direkt inverkan på profitkvoterna överhuvudtaget. Men eftersom produktionen av dem utgör en läcka för hög kapitalintensitet tenderar den att motverka systemets inneboende tendens till avtagande profitkvot” (Kidron, 1971, s. 211).

Argumentet med den avtagande profitkvoten är här uttryckligen relaterat till Marx- egen uppfattning (Kidron, 1971, s. 208). I Kidrons bok är dock detta argument formulerat i keynesiansk terminologi. I en diskussion om statsutgifterna säger han:

”Av ett skäl är alltför stora produktiva statsutgifter uteslutna. Sett från den enskilde kapitalisten synvinkel skulle sådana utgifter vara ett rent intrång på hans revir av en oerhört mycket mäktigare och med materiella resurser välförsedd konkurrent; som sådan måste den nödvändigtvis bekämpas. Sett från systemets synpunkt skulle det leda till en så snabb ökning i (värde)-förhållandet mellan kapital och arbete, för att använda ett uttryckssätt, eller till en så låg gränsproduktivitet för kapitalet, för att använda ett annat, och som en följd härav till en så låg genomsnittlig profitkvot, att den minsta ökning av reallönen skulle påskynda bankrutt och kris” (Kidron, 1970, s. 54-55).

Vi har tidigare visat att de keynesianska och marxistiska begreppen har mycket lite gemensamt i deras förklaring av den fallande profitkvoten. Eftersom de ser frågan mekaniskt – om vi dämpar ökningen i den organiska sammansättningen genom att *inte investera produktivt*, så kommer fallet i profitkvoten att dämpas – har rustningsteoretikerna glömt bort ett avgörande led i ackumulationsprocessen. Om otillräckliga produktiva investeringar företas, så kommer *mängden profit* inte att öka tillräckligt och profitkvotens *latenta* tendens att falla kommer att bli ett *faktiskt* fall till följd av en stagnerande privat kapitalackumulation. Denna möjlighet förstärks ytterligare av det faktum att mervärde ”avleds” till improduktiv användning. Sett från det *totala samhällsliga kapitalets* synvinkel måste således mer kapital tillskjutas för att producera en mindre mängd mervärde. Det är för att de inte lyckats förstå den kapitalistiska produktionens grundläggande natur, produktionen av mervärde i en expanderande skala, som de kan argumentera på detta sätt.

Att Kidron inte heller förstått den marxistiska ackumulationsteorin och därför inte profitkvotens därav följande tendens att falla, framgår av det argument som är avgörande för hans

²⁹ Detta följer direkt efter ett påstående som kan uppfattas helt annorlunda. Det är inte klart vad Kidron menar med överproduktion.

ståndpunkt, nämligen att rustningsproduktionen inte påverkar profitkvoten. Argumentet är avgörande, eftersom det bara är med dess hjälp han kan förena höga tillväxttakter med en ökning av improduktiva utgifter. Vi skall visa, att denna slutsats är falsk, och att vad som återstår av Kidrons teori är en mer eller mindre modifierad version av den keynesianska teorin om ”effektiv efterfrågan” med den åtföljande åtskillnaden mellan konsumtions- och produktionsproblemen. Det centrala argumentet är här, att rustningsproduktionen kan ses som produktion av ”lyxprodukter” i den meningen att den varken kan användas som produktions- eller existensmedel, och att sådana produkter inte direkt påverkar profitkvoten. ”Beviset” för detta vilar på resultaten av en version av ”transformationen från värden till priser” för enkel reproduktion – försöket att förena ståndpunkterna i Kapitalets första och tredje band – som utarbetats av ny-ricardianen Ladislus von Bortkiewicz (1949, s. 199ff), och som återges av Sweezy, som är överens med honom, i ”Teorin för den kapitalistiska utvecklingen” (1970, s. 118 ff). För att genomföra denna ”transformation” indelas samhällets produktion i tre avdelningar. Avdelning I utgörs av produktionsmedelsindustrier, avdelning II av de industrier som producerar arbetarnas konsumtionsmedel och avdelning III av de som producerar kapitalisternas konsumtionsartiklar och innefattar ”lyxartiklar”. Transformationen genomförs med ett antagande om enkel reproduktion.

Som ett resultat av denna ”transformation” erhålles en ekvation för profitkvoten, och det framgår matematiskt, att den inte innefattar någon variabel som uttrycker kapitalets organiska sammansättning i avdelning III. Sweezy drar därför slutsatsen, och Kidron är överens med honom, att förändringar i den organiska sammansättningen i avdelning III inte påverkar den genomsnittliga profitkvoten (Kidron, 1970, s. 55). Detta resultat har också erhållits av Piero Sraffa i ”Production of Commodities by Means of Commodities”, där han även påstår att lyxprodukter ”inte har någon del i bestämningen av systemet”. Vi skall behandla Sraffas ståndpunkt senare, men först måste vi visa hur fullständigt inadekvat von Bortkiewicz transformationslösning är, och hur han inte lyckas begripa förhållandet mellan pris och värde i det marxiska systemet.

Ett produktionspris är för Marx ett modifierat *värde*. Det utgörs av en varas kostnadspris, det vill säga den mängd betalt arbete den innehåller (Marx, 1973, s. 148-149/MEW 25, s. 174), plus en del av det obetalda arbetet, det vill säga den årliga genomsnittsprofitkvoten på det i dess produktion investerade totala kapitalet (Marx, 1973, s. 142- 143/MEW 25, s. 167).

”Om en kapitalist alltså säljer sin vara till dess produktionspris, så återvinner han pengar i förhållande till *värdestorleken av det vid dess produktion förbrukade kapitalet* och profit i förhållande till sitt utlagda kapital som enbart alikvot del av det samhälleliga totala kapitalet. Hans kostnadspris är specifikt, medan profittillägget på detta kostnadspris är beroende av hans speciella produktionsfär” (Marx, 1973, s. 144/MEW 25, s. 168-169. Min kursivering).

Att vi bara har att göra med modifierade värden görs ännu klarare i denna passage:

”I bok I och II hade vi endast att göra med varornas *värden*. Nu har å ena sidan en del av detta värde utskilt sig som *kostnadspriset*, å andra sidan har varans *produktionspris* utvecklats som en förvandlad form av värdet” (Marx, 1973, s. 147/MEW 25, s. 173).

Det är för att produktionspriserna bara är modifierade värden som de är helt i överensstämmelse med värdeanalysen. För varje transformation från värden till priser gäller, att

”summan av profiterna för alla olika produktionsfärer /måste/ vara lika med summan av mervärdena och summan av produktionspriserna för den samhälleliga totalprodukten lika med summan av dess värden” (Marx, 1973, s. 156/MEW 25, s. 182).

Det följer härav, att varje försök att transformera värden till priser, som bryter mot ovanstående förutsättning, är i grunden felaktigt. von Bortkiewicz lösning har totalt mervärde lika med total profit beroende på den ”numéraire” han har valt, men inte totalt värde lika med

totalt pris (Bortkiewicz, 1949, s. 205).³⁰ Andra lösningar har totalt värde lika med totalt pris, men inte totalt mervärde lika med total profit.³¹ För att dessa båda förutsättningar skall hålla *måste* den enkla reproduktionen bryta samman. Det grundläggande felet ligger i försöket att ändra k och v till produktionspriser. Det är värdet som överförs till produkten. Marx talar därför om ”värdet av det kapital som konsumeras i produktionen”. Varje annan tolkning leder till att man ser *pris* och inte *värde* som bestämmande, och det är inte överraskande att von Bortkiewicz attraherades av de subjektivistiska gränsnytteteorierna och den matematiska metod som bringar ”produktionskostnadsteorin i harmoni med lagen om utbud och efterfrågan” (Bortkiewicz, 1952, s. 54).

Marx hade i grunden rätt i sitt val av metod för framställningen av detta problem. Men hans problem var helt annorlunda än det som tillskrivs honom. Han ville visa hur ackumulationen kunde äga rum under betingelser, vid vilka varor byts till sina *produktionspriser* och det investerade kapitalet erhåller den genomsnittliga profiten. Det är inget problem vad gäller den enkla produktionen under allmänna jämviktsbetingelser, men däremot vad gäller ackumulationen, då kapitalets organiska sammansättning är olika i olika industrier. Genom bytesprocessen, det vill säga varornas byte till produktionspriser, kommer varje kapital att erhålla den genomsnittliga profitkvoten, eftersom mervärde överförs från sektorer med låg organisk sammansättning till de med hög organisk sammansättning.³²

Förutom von Bortkiewicz grundläggande fel vid transformationen från värden till priser är hans slutsats om lyxartiklar och profitkvoten ohållbara, även utifrån hans egna antaganden. Enkel reproduktion förutsätter att alla variabler är beroende och konstanta. Förändringar i kapitalets organiska sammansättning utesluter enkel reproduktion. Enkel reproduktion förekommer under förutsättning att inga förändringar sker i kapitalets organiska sammansättning och att mervärdekvoten är given. Som vi har visat innefattar ackumulationsprocessen både förändringar i kapitalets organiska sammansättning och i utsagningsgraden. Därför har de slutsatser som härleds från en matematisk formel för enkel reproduktion (sådana som de ovan nämnda) inget samband med teorin om ackumulationen och den fallande profitkvoten. I den mån produktionen av ”lyxartiklar” förbrukar mervärde påverkar den totalkapitalets profitkvot. Som Marx formulerat det:

”Eftersom profiten i denna sfär /lyxproduktionen/ emellertid ingår i utjämningen av den allmänna profitkvoten, liksom profitkvoten i varje annan sfär, kommer ökad produktivitet i lyxindustrin att medföra ett fall i den allmänna profitkvoten” (MEW 26:3, s. 343).

Därför kommer ökningen i kapitalets organiska sammansättning i lyxproduktionen liksom i andra sektorer att påverka den allmänna profitkvoten. Detta trots att produktionen av ”lyxartiklar” till sin karaktär är ”improduktiv” i kapitalistisk mening.

Fallet Sraffa kan behandlas på samma sätt. Han inleder sin bok med att säga:

”Undersökningen rör uteslutande sådana egenskaper hos ett ekonomiskt system som inte är avhängiga förändringar i produktionens skala eller i förhållandet mellan ‘faktorerna’” (Sraffa, 1963, förord, s. V).

³⁰ Att von Bortkiewicz till skillnad från många marxister förstått den teoretiska konsekvensen av detta framgår av hans uppsats (1952, s. 13) och speciellt av hans slutsats: ”vi är tvingade att tillbakavisa Marx' härledning av pris och profit från värde och mervärde”.

³¹ Se J. Winternitz, *Economic Journal*, 1948, s. 276ff. R. Meek har också försökt lösa detta problem och erkänner till sist att valet av ”numéraire” är avgörande. Se hans *Economics and Ideology and Other Essays*, Chapman and Hall 1967, s. 144ff).

³² Det är därför denna punkt är grunden för teorin om jämnt utbyte. Se C. Palloix: ”The Question of Unequal Exchange” i *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 2:1 (våren 1971).

Om vi drog slutsatser från denna modell skulle vi lägga märke till, att varje jämviktsläge bara är en ögonblicksbild av processen vid de tidpunkter då systemet är i jämvikt. Om vi önskar granska själva rörelsen, det vill säga ackumulationen, är inte Sraffa till någon hjälp. Hans ”numéraire”, ”standardvaran”, kommer att förändras när ackumulationen fortskrider, och eftersom storleken av det mervärde som hopas i produktionen av ”lyxartiklar” (Sraffas ”non-basics”) kommer att påverka ackumulationsprocessen, så påverkar den också indirekt numérairesen.

Sraffas arbetstidsinputs har föga gemensamt med Marx’ samhällsligt nödvändiga arbetstid. Detta ricardianska system bortser från varans bruksvärde/bytesvärde-kvalitet och reducerar bytesvärdet till enbart arbetstidsinputs. Värde blir deras måttstock. Profit blir en restpost som är externt bestämd och profitkvoten den oberoende variabeln (Sraffa, 1963, s. 33).

För Marx är ackumulationen den oberoende variabeln och om otillräckligt med mervärde går till nya investeringar kommer stagnation och överproduktion (av kapital) att bli resultatet. Därför påverkar investeringar i lyxindustrin profitkvoten.³³

”ökad produktivitet i lyxindustrierna ... har ingen inverkan på mervärdekvoten och följaktligen inte heller på profitkvoten i den mån denna är bestämd av mervärdekvoten. Inte desto mindre kan den inverka på profitkvoten i den mån antingen mervärdemassan eller det variabla kapitalets förhållande till det totala kapitalet påverkas” (MEW 26:3, s. 342).

Och även

”Bortsett från den absoluta förlängningen av arbetsdagen påverkar ökad produktivitet i lyxindustrin bara antalet (sysselsatta arbetare). Den ofrånkomliga konsekvensen är därför en reduktion av mervärdemassan och därigenom av profitkvoten, även om ingen ökning av det konstanta kapitalet äger rum. Om det konstanta kapitalet däremot tillväxer beräknas en reducerad mervärdemassa på ett ökat totalt kapital” (MEW 26:3, s. 343).

Grunden för Kidrons andra argument är felaktig och därför kan det bara ses som ännu en version av teorin om den effektiva efterfrågan. Vi har kritiserat denna uppfattning tidigare och måste därför tillbakavisa de grundläggande teserna om en rustningsekonomi.

(c) Statliga utgifter – slutsatser

Vad vi försökte visa i det föregående avsnittet är att de improduktiva utgifterna inte kan spela den roll som de tillskrivs av många marxistiska teorier. Vår analys föreslår, som vi tidigare visat, att långt ifrån att minska själva den produktiva kapaciteten gör de improduktiva statsutgifterna det allt nödvändigare att öka arbetets produktivitet för att finansiera såväl den växande statssektorn som att bevara en växande profitabel privat sektor.

I den utsträckning som statsutgifterna är produktiva konkurrerar de med den privata sektorn, men normalt är inte detta fallet och kan inte heller vara det under kapitalistisk produktion. Nationalisering har i västekonomierna vanligen skett, för att produkterna inte kunnat produceras profitabelt av den privata sektorn, men likväl varit betydelsefulla för den privata sektorn.³⁴ Prispolitik väljs så att storförbrukare av den nationaliserade industrins produkter understöds (prissättning efter gränskostnad), och på så sätt utgör prispolitiken ett stöd till dessa förbrukare som tas från beskattningen. Men denna beskattning finansieras av mervärde och denna politik kan bara vara framgångsrik i den mån resurser omfördelas från de mindre till de mer effektiva industrierna. En betydelsefull faktor för statsskuldens tillväxt i England har varit de nationaliserade industriernas kapitalbehov, och de planerade investeringsprogrammen tyder på att denna process kommer att fortsätta. Det är inte förvånande att några

³³ Detta är precis vad som skiljer Marx från Ricardo.

³⁴ I Frankrike har vissa nationaliseringar varit politiska, till exempel Renault, och detta argument är inte tillämpligt.

av de mest produktiva industrierna i England återfinns inom den nationaliserade sektorn³⁵ och här har också några av de hårdaste konflikterna med arbetarklassen förekommit.³⁶

Den statligt framkallade efterfrågan har i Europa och Amerika inneburit en inflatorisk process. Den har, speciellt i USA, krävt en underskottsfinansiering och en penningpolitik som möjliggjort denna tillsammans med en enorm expansion av kreditmöjligheterna. I England har denna process varit mer komplicerad, men skatternas stora ökning och ökningen av de offentliga utgifterna, av vilka en hög procent är ”improduktiv”, har haft sina inflatoriska följder

”En mindre inflationsgrad är möjligen till hjälp för kapitalistisk tillväxt; den reducerar den ackumulerade skuldens penningvärde, den utplånar en del av de fördelar som löneökningar ger arbetarna och den befrämjar affärsförtroende” (Barret-Brown, 1970, s. 308).

Inflationistisk politik ersätter den traditionella deflationistiska politiken så snart som deflationens effekter och ökat antal arbetslösa hotar de kapitalistiska staternas sociala och politiska stabilitet. Som Mattick formulerar det:

”Inflationen blev den väg man valde, om man nu hade något val, för att motverka lågkonjunkturer och för att hålla den ekonomiska aktiviteten på en nivå, som innebar social stabilitet” (Mattick, 1975, s. 154).

Inflationen är enbart penninguttrycket för den ökande statsframkallade produktionen, den form i vilken den framträder på den privata marknaden.

Vi har därför att göra med följande mekanism. Ett avtagande tempo i den privata kapitalbildningen betyder att staten måste utöka produktionen för marknaden med ”slöseri”-produktion om den skall undvika hög arbetslöshet och social instabilitet. Men detta är en kapitalistisk utgift, som antyder en latent kristendens. Krisen kan uppenbarligen bara undvikas temporärt genom en utvidgning av kreditmekanismen och genom statlig upplåning tillsammans med ökad beskattning. Om allt nytt kapital används i ”slöseri”-produktion skulle kapitalackumuleringen upphöra. Men,

”Ett icke-ackumulerande kapital är en kapitalism i kris, för det är bara genom utvidgningen av kapitalet som marknadsefterfrågan är tillräcklig för att realisera profiter skapade i produktionen” (Mattick, 1968, s. 34).

Det är därför klart, att det finns gränser för ”improduktiva” utgifter och annan statsframkallad efterfrågan i en kapitalistisk ekonomi. Om produktionen tillväxer snabbare i den ”improduktiva” sektorn än i den ”privata” avtar profit- eller mervärdeproduktionen i förhållande till den totala produktionen snabbare än tidigare. Mer mervärde måste produceras på ett mindre underlag av produktiva arbetare för att hindra profitkvotens tendens att falla. Så länge som arbetets produktivitet kan ökas tillräckligt för att upprätthålla profitkvoten och finansiera den icke-produktiva sektorn kommer statsframkallade utgifter faktiskt att vara ”orsaken” till hög sysselsättning och social stabilitet. Men denna process är självödeläggande: för att hålla jämna steg med utgifterna för den icke-produktiva sektorn

”Måste utsugningen av arbetet stadigt stiga. Detta betyder en högre organisk sammansättning av kapitalet och en minskning av den exploaterbara arbetskraften i förhållande till det växande kapitalet. För att på obestämd tid bevara ett tillstånd med hög sysselsättning måste (den icke produktiva sektorn) växa snabbare än den totala produktionen. Men detta innebär en långsamt försämrad privat kapitalutvidgning, som bara kan förhindras genom en uppbromsning av (den icke-produktiva sektorns) utvidgning” (Mattick, s. 34).

³⁵ Se artikel i *Times*, 29 oktober 1971, s. 21.

³⁶ Några av de största arbetskraftsreduktionerna under de senaste 10-15 åren har skett i de nationaliserade industrierna. De senaste utgiftsprogrammen för kol- och stålindustrin tyder på att denna utveckling kommer att fortsätta.

Kapitalets ökande koncentration och centralisering är därför avgörande för ökningen av arbetets samhälleliga produktivitet. Statsframkallad produktion bidrar i detta avseende, eftersom själva de statliga beställningarnas storlek leder till en omstrukturering av kapitalet i den privata industrin. Den enorma expansionen av kreditmöjligheterna är nödvändig för att finansiera de mycket stora investeringar som nu krävs för att åstadkomma den nödvändiga och konkurrenskraftiga ökningen av arbetsproduktiviteten. Denna kreditexpansion vilar på en förväntad framtida profitabilitet. Detta har lett till återkommande likviditetsproblem, som nu drabbar stora företag, och i England, nationaliserade industrier. Men dessa investeringar måste fortsätta i ständigt ökande skala, om den mervärdemängd som krävs för att finansieringen av såväl ekonomins privata som statliga sektor skall föreligga. Om detta inte är fallet, eller om den statsframkallade förbrukningen växer alltför snabbt och den nödvändiga omstruktureringen av kapitalet inte sker, så kan vi förvänta oss att de latenta krisbetingelserna tar formen av en verklig kris.

Gränserna för de statsframkallade utgifterna ligger inte i ”politiska” eller ”tekniska” hänsyn, utan i själva den kapitalistiska produktionens motsägelser. Blandekonomin har inte i grunden förändrat motsägelserna i det traditionella kapitalistiska systemet. De uttrycker bara sig själva i en ny form, så att staten kontinuerligt tvingas att ingripa i ekonomin för att ”rädda” den privata ekonomin; trots det kommer problemen att bli allt värre på grund av denna interventions motsägelsefyllda karaktär.

Den nuvarande situationen tycks vara sådan, att såväl en inskränkning som en utvidgning av den statliga sektorn kommer att leda till svårigheter; en inskränkning till hög arbetslöshet och en utvidgning till ökande inflation. Antingen stagnation eller inflation kommer att bli ett allmänt drag i de flesta västekonomier.

Det är uteslutande med en sådan teoretisk ram som vi kan börja förstå de såväl konservativa som socialdemokratiska regeringarnas dilemma och motsägelsefulla politik, då de ställs inför vad som bara är ett nytt uttryck för kapitalismens inre motsägelser. Stagnation, inflation, ökande arbetslöshet, inkomstpolitik, produktivitetsavtal, nedskärning av sociala utgifter, med andra ord, offensiven mot arbetarklassen, är kapitalismens enda politiska och ekonomiska svar. Drivkraften är ökningen av utsagningsgraden. Bara genom att klargöra detta kan vi visa hur klasskampen till sist nödvändigtvis måste riktas mot själva produktionssystemet.

Litteraturförteckning:

- Altvater, E./Huisken, F., 1970. *Sozialistische Politik* 8/1970. Berlin.
- Baran, P.A./Sweezy, P.M., 1970, *Monopolkapitalet*. Örebro.
- Barrat-Brown, M., 1970. *After Imperialism*. Merlin Press.
- Balug, M., 1968. *Economic Theory in Retrospect*. Heinemann, London.
- Bortkiewicz, L von., 1949. ”On the Correction Of Marx’ Fundamental Theoretical Construction in the Third Volume of Capital”. Appendix till Sweezys utgåva av Böhm-Bawerk m.fl.: *Karl Marx and the Close of his System*. New York 1949.
- Bortkiewicz, L. von, 1952. ”Value and Price in the Marxian System” i *International Economic Papers* 2/1952.
- Cliff, T., 1957. ”Perspectiv of The Permanent War Economy” i *Socialist Review* 1957.
- Cliff, T., 1968. Rosa Luxemburg. Socialist Review Publication. Engels, F., 1955. *Anti-Dühring*. Stockholm.
- Grossman, H., 1970. *Das Akkumulations- und Zusammenbrucks-gesetz des Kapitalistischen Systems*, Archiv Sozialistischer Litteratur 8, Verlag Neue Kritik, Frankfurt/M.
- Keynes, J.M., 1964. *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Macmillan.
- Kidron, M. 1970. *Western Capitalism since the War*. Penguin.

- Kidron, M., 1971. "Capitalism: The Latest Stage" i Harris/ Palmer (utg.): *World Crisis*. Hutchinson, London.
- Luxemburg, R., 1963. *Accumulation of Capital*. Routledge and Kegan Paul.
- Luxemburg, R., 1972. "Anti-Critique" i Tarbuck (utg.): *Imperialism and the Accumulation of Capital*. Allen Lane, Penguin Press.
- Marx, K., 1970. *Kapitalet I*. Uddevalla./ *MEW 23* (Marx-Engels Werke Band 23). Das Kapital I. Dietz Verlag, Berlin/DDR.
- Marx, K., 1971. *Kapitalet II*. Köthen, DDR./ *MEW 24*. Das Kapital II. Dietz Verlag, Berlin/DDR.
- Marx, K., 1973. *Kapitalet III*. Köthen, DDR./ *MEW 25*. Das Kapital III. Dietz Verlag, Berlin/DDR.
- Marx, K., 1975. "Teorier om mervärdet" (urval) i Marx/Engels: *Ekonomiska skrifter i urval*. Köthen, DDR./ *MEW 26*. Theorien über den Mehrwert Band 1-3. Dietz Verlag, Berlin/DDR.
- Marx, K., 1971a. *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin*. Halmstad./ *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Dietz Verlag, Berlin/DDR.
- Mattick, P., 1974. "Marxism og Monopolkapitalen" i *Kritik af Neo-marxisterne*. Köpenhamn.
- Mattick, P., 1968. *International Socialism* nr 34, s. 33-35 (recension).
- Mattick, P., 1975. *Marx och Keynes – blandekonomins gränser*. Röda Bokförlaget, Göteborg.
- Robinson, J., 1963. *An Essay on Marxian Economics*. Macmillan, London.
- Rosdolsky, R., 1969. *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'*. Frankfurt/M. Utkommer på svenska våren 1976.
- Schmide, R., 1972. *Zentrale Probleme der Marxschen Akkumulations- und Krisentheorie*. Frankfurt/M.
- Shouk, B., 1960. "Karl Marx ans Says Law" i Spengler/Allen (utg.): *Essays in Economic Thought*. Chigaco.
- Sraffa, P., 1963. *Production of Commodities by Means of Commodities*. Cambridge.
- Sweezy, P., 1970. *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*. Stockholm.